

DEMOGRÁFIA

DEMOGRÁFIA

66. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM

Budapest
2023

Az Mta Demográfiai Bizottsága és
a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
Folyóirata
Alapítás éve: 1958

A Population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Central Statistical Office
Demographic Research Institute
Founded in 1958

A szerkesztő bizottság tagjai | Editorial board
BARTUS Tamás, BUKODI Erzsébet, DÖVÉNYI Zoltán, ELEKES Zsuzsanna,
GÁBOS András, GÁL Róbert Iván, GÁRDOS Éva, JANKY Béla, JÓZAN Péter,
HOÓZ István, KOVÁCS Erzsébet, RÓBERT Péter, SPÉDER Zsolt (elnök),
TAKÁCS Judit, TOMKA Béla, TÓTH Pál Péter, VALUCH Tibor

Szerkesztőség | Editors
MURINKÓ Livia főszerkesztő | editor-in-chief
BÁLINT Lajos szerkesztő | editor
BOROS Julianna szerkesztő | editor
MELEGH Attila szerkesztő | editor
SZAPPANOS-TÖRŐ Ágnes, FÜREDI Andrea szerkesztőségi titkár | editorial secretary

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

Kiadja a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
Felelős kiadó: Bozsonyi Károly igazgató

Olvasószerkesztő: Szappanos-Törő Ágnes
Design: Anagraphic
Tördelőszerkesztő: György Orsolya
ISSN 0011-8249

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Melegh Attila: Blokkosodás irányában: migrációs és népesedési
diskurzusok a nyolcvanas években (2. rész) 241
- Őri Péter: A családrekonstitúciótól az eseménytörténeti elemzésig:
a demográfiai folyamatok megértése felé vezető út 285
- ELŐFIZETŐINKNEK** 337

CONTENTS

STUDIES

Attila Meleg: Toward the creation of blocks: migration
and population discourses in the 1980s (part 2) 241

Péter Őri: From family reconstitution to event history analysis:
understanding historical demographic development 285

FOR OUR SUBSCRIBERS 337

BLOKKOSODÁS IRÁNYÁBAN: MIGRÁCIÓS ÉS NÉPESEDÉSI DISKURZUSOK A NYOLCVANAS ÉVEKBEN (2. RÉSZ)*

Melegh Attila

ÖSSZEFOGLALÓ

Az 1980-as évektől kezdődően nőtt a vándorlás intenzitása, és ez kihívás elé állította a népesedésről való gondolkodást, mivel a népesedési diskurzusok és elméletek korábban főképp a termékenységre összpontosítottak, és ambivalens módon kezelték a migrációt. A népesedési és migrációs diskurzusok újszerű összekapcsolása révén azt látjuk, hogy valamennyi kulcsfontosságú diskurzus (malthusi, demográfiai átmenet, szocialista modernizáció, konzervatív, etnikai-narodnik, revitalizációs és fejlesztési) szükségszerűségnek tekintette a migrációt, ugyanakkor amellet is érvelt, hogy a vándorlást fékezni és szelektálni kell. Az 1980-as évektől induló időszakban a migráció kérdése átrendezte a mentális térképet, és egy, a piaci nyitást szorgalmazó, illetve egy migránsellenes, szuverenista blokk irányába tolta az egyes népesedési diskurzusokat.

Tárgyszavak: globalizáció, migráció, népesedési diskurzusok

Melegh Attila

KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapesti Corvinus Egyetem

E-mail: melegh@demografia.hu

*A tanulmány a szerző *The Migration Turn and Eastern Europe: A Global Historical Sociological Analysis* c. könyve (Melegh, 2023) második fejezetének, illetve a 2023 szeptemberében megvédett MTA doktori disszertációja (Melegh, 2022) egy részletének az átdolgozott változata.

A tanulmány első része a *Demográfia* 66. évf. 2–3. számában olvasható.

A SZOCIALISTA MODERNIZÁCIÓ DISKURZUSAI, A TERVEZÉS, AZ OPTIMÁLIS NÖVEKEDÉS ÉS A DEMOGRÁFIAI SZUVERENITÁS GONDOLATA A NYOLCVANAS ÉVEKBEN

Ez a diskurzív típus a különböző szocialista rendszerekben működő társadalmak sajátja volt, és ezen formációkban a migráció kérdése szintén sajátos szerepet játszott.¹ A kelet-európai szocialista blokk és nagyon sok esetben az Európán kívüli szocializmusok politikusai, tervező szakemberei, demográfusai és statisztikusai a népesedést önmagában előtérbe helyező és a társadalmi oldal szerepét háttérbe szorító malthusiánus diskurzusok marxista kritikájából indultak ki. E kritika sok eleme megjelenik később a kapitalista fejlődést, és világrendszert kritizáló elméleti és diskurzív rendben is, amit a későbbiekben elemzünk. A szocialista tábor politikusai és szakdemográfusai ettől a kritikai keretről azonban igen hamar lemondtak, és áttértek egy sajátos tervezésvű, állami modernizációs diskurzusra a demográfiai folyamatok kapcsán. Ezen diskurzusok, bár hangsúlyozzák a társadalmi fejlődést, részben eltérnek a társadalmi oldal primátusának gondolatától és közvetlen népesedéspolitikai célok megfogalmazásával utat engedtek a direkt beavatkozásnak is. A beavatkozás fő célpontja a népességnövekedés elősegítése és különösen a termékenység növelése volt egyrészt a szocialista iparosítás és gazdaságfejlesztés részeként, illetve a politikai-katonai erő megőrzéseként. Emellett persze az ezen diskurzust előtérbe helyező országok utat engedtek más megfontolásoknak is. Erre jó példa Kína fentebb említett esete, amely így már részben átkerült a malthusiánus kategóriába, Románia abortuszellenes fordulata a hatvanas években, illetve a bolgár népesedési „pánik” (Brunnbauer and Taylor, 2004; Greenhalgh, 1996; Haney, 2002; Kligman, 1998; Melegh, 2006, 2011).

Az ENSZ népesedéspolitikai adatbázisában ezek az országok általában úgy jelentek meg, mint amelyek elégedetlenek a népességnövekedéssel, azon belül is a termékenységgel (lásd *M3. táblázat*). Az ENSZ-adatbázis szerkesztőinek ugyan többször azt jelentették a szakpolitikusok, hogy kielégítőnek tartják ezeket a rátákat (és ezek sokszor tényleg igen magasak voltak), de a szöveges értékelés szerint már kívánatosnak tartottak mindenféle pronatalista családpolitikát, panaszkodtak a munkaerőhiány miatt, vagy féltek a gyerekszámcsökkenés miatt bekövetkező idősödéstől.

A felálló új modernizációs diskurzusok nagyban emlékeztetnek a demográfiai átmenet diskurzusaira, de jelentős eltérés van a termékenység csökkenésének

¹ A „szocialista modernizáció” szakkifejezése a hetvenes években robbant be a tudományos és politikai köztudatba, de a kilencvenes évek elejére szinte már el is tűnt (forrás: Google Books Ngram Viewer, hozzáférés: 2021. március 24.).

megítélésben. Ugyanis ezek a diskurzusok elfogadták a társadalmi helyzet primátusát a demográfiai viselkedés kapcsán, illetve a lépcsőzetes progresszív előrehaladást a demográfiai folyamatok terén, de a társadalmi, és különösen a jövedelmi helyzet javulásától nem a termékenység csökkenését, hanem éppen annak növekedését, vagy legalábbis szinten tartását várták.

Jól mutatja ezt az ENSZ népesedéspolitikai adatbázisa is, ahol leszámítva Kínát, Vietnámot vagy bizonyos értelemben Jugoszláviát (amelyek, mint fentebb láttuk, sok malthusiánus elemet átvettek a népesedési diskurzusaikban), a szocialista államok túlnyomó többségben a termékenység növelése vagy magas szinten tartása mellett érveltek. Ezen államok, különösen Kelet-Európában egységesek voltak ebből a szempontból, bár megjegyzendő, hogy az ázsiai szocializmusok közül Mongólia, Laosz, Észak-Korea és Kambodzsa is ilyen módon gondolkodott a népességnövekedésről vagy a termékenység szintjének emeléséről. A huszadik századi szocialista gondolkodásnak kulcselemei voltak a gyarapodás és a növekedés toposzai. Mindeközben szemben mindenféle konzervatív vagy revitalizációs diskurzussal, a születésszabályozás vagy az abortusz tekintetében meglehetősen nyitottan viselkedtek, és az államok többségében támogatták a családtervezést, azaz nagyon sajátos képletet mutattak globálisan. A szocialista rendszerek születésüktől fogva magában hordoztak egy liberalizálási tendenciát, miközben időről időre konzervatív hullámokat is megfigyelhattünk. Egész története során jól jellemezte ez a feszültség, és tulajdonképpen mind a mai napig ennek szemtanúi lehetünk ott, ahol megmaradt ez a politikai forma.

Az is nagyon sajátos volt, hogy e diskurzus szerint a jólét emelkedése a családtervezés elterjedése ellenére együtt jár a termékenység növekedésével. Ezt úgy indokolták, hogy a társadalmilag és morálisan felsőbbrendűnek gondolt szocialista rendszereken belül főképp a munkásság körében javul a gyermekvállalási hajlandóság. Emellett bíztak a tervgazdaságba illeszkedő erős gazdaságdemográfiai készletének erejében. Tehát a társadalmi progresszió és a pronatalista erkölcs javulása együtt járt ebben a diskurzív rendben, és a progresszió globális fókuszpontja a szocialista rendszer volt (Melegh, 2006, 2014, 2017). Ennyiben ezek anti-malthusiánus, sőt részben a demográfiai átmenetet is megkérdőjelező diskurzusok voltak. Ott ugyanis a jólét növekedése termékenységcsökkenéssel jár. Mindeközben a szocialista államok diskurzusai is őrizték a fejlődés teleologikus rendjének gondolatát. A munkaerőigények és a népességfejlődés tervezése kapcsán pedig fenntartották az optimális népességfejlődés gondolatát, és keresték ezen „kiegyensúlyozott” népességfejlődési megvalósításának módjait (Dobos, 2018, 348. o.). Egy sajátos stabil és stacioner (nem változó termékenység

és halandóság mellett, azonos születési és halálozási számot produkáló) népesedési optimum gondolatán dolgoztak a legtöbbet:

A jelenlegi időszakban a világ csaknem minden országa foglalkozik azzal a gondolattal, hogy milyen népességszaporodás tekinthető a jelenlegi helyzetben a legmegfelelőbbnek ahhoz, hogy a jövő gazdasági, társadalmi, kulturális céljai megvalósíthatók legyenek. Különböző számítások, elemzések, módszerek eredményei egyre inkább általánossá teszik azt a megállapítást, hogy a világ egészére, illetve azon belül az országok többségére az lenne a legideálisabb, ha a népességszám bizonyos idő után stabilizálódna. Ez azt jelenti, hogy olyan népesedési helyzetet kellene elérni, amelyben — optimális kormegoszlás alapján, a gyermekkorúak, a munkaképes korúak és az öregkorúak a népesség meghatározott, gazdasági, munkaerő és utánpótlási szempontból is a legmegfelelőbb hányadát alkotnák — a születések és a halálozások száma évente lényegében egyforma lenne. Ez azt is jelentené, hogy az egyes nemzedékek nagysága is kiegyenlített lenne, és csak a biológiailag meghatározott későbbi élettartamban kezdődne el az egyes nemzedékek lassú, fokozatos csökkenése. (Klinger és Monigl, 1981, 410–411. o.)

Ezen diskurzív rendben a népesedéspolitika, a népesedési folyamatok kiegyensúlyozása az állam különleges felhatalmazásán és szervezőképességén alapul. A népesedéspolitika sikere egy omnipotens, a gazdaságot és a társadalmat a redisztribúció révén összeolvasztó jóléti rendben definiálódik, szemben a piaci társadalmak rendjével, ahol ez a kollektív állami racionalitás csak nagyon korlátozottan érvényesülhet (Konrád és Szelényi, 1989).

Érdeemes hosszabban idézni a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) népesedéspolitikájának egyik nyolcvanas évek közepi dokumentumát. Hiszen az itt feltároló, valamint a többi kelet-európai és Európán kívüli szocialista országban is megjelenő diskurzív rendben olyan elemeket lehet azonosítani, amelyek történeti háttérként hozzájárulhattak a globalizációs folyamatok későbbi kritikájához. Sőt a materiális folyamatokkal való interakcióban a demográfiai nacionalizmus, azon belül pedig az antimigráns blokk későbbi megerősödésében és radikalizálódásában is szerepet játszhattak: „Az NDK szuverén jogának tartja a demográfiai folyamatok célirányos befolyásolását” (idézi Káposztás és Klinger, 1987, 65. o.). Ez az állítás komoly beavatkozási jogköröket tart fenn az állam számára. Majd így folytatódik a szöveg:

Kiindulási pontnak az a tapasztalat tekintendő, hogy a népesség olyan mértékben fejlődik, amennyire ezt a társadalmi és a gazdasági fejlődés lehetővé teszi és

igényli. A népesedéspolitikára irányul, hogy az emberek és az egész társadalom érdekében elősegítse a társadalmi-gazdasági fejlesztési célok és a demográfiai folyamatok összhangját. (Káposztás és Klinger, 1987, 65. o.)

Tehát a fejlődés szabta határokon belül kell mozogni, de oda-vissza kapcsolatban össze kell hangolni a fejlesztési célokat és a népesedést. Ezen belül el kell érni az egyszerű reprodukciót, a családok és a házasság védelmét, a belső vándorlás és a gazdaságfejlesztés összhangját, a halálozás csökkentését, főképp az egészségügy javításával és az életszínvonal növelésével. A dokumentum a következő konzervatív értékektől áthatott jóléti intézkedésekkel látja ezt megvalósíthatónak:

A szocialista népesedéspolitikát a következőképpen valósítják meg:

- a) a házasság, a család és az anyaság különleges védelme, valamint ezek anyagi és erkölcsi támogatása és elismerése, különös tekintettel a körülmények további javítására, annak érdekében, hogy a nők szakmai és társadalmi fejlődését harmonikus egységbe olvasszák anyai és családi feladataikkal;
- b) a társadalom és a család közös felelőssége a felnövekvő generációért; valamint a gyermekek születésével, gondozásával és nevelésével összefüggő ráfordításoknak és juttatásoknak a társadalom részére történő növekvő átvállalása;
- c) a mennyiségi népességreprodukció kiegyenlített demográfiai folyamatok révén történő megvalósulása és a népességösszetétel optimális alakulásának megteremtése és fenntartása;
- d) a gyermekek iránti vágygal és ennek megvalósulásával összefüggő anyagi és ideológiai feltételek megteremtése. Ide tartozik mindenekelőtt: a felelősségteljes családtervezés propagálása, a gyermekes családok anyagi helyzetének javítása, a gyermekes családok előnyben részesítése a lakáshoz juttatásban – alacsony, stabil lakberek biztosításával –, a gyermekgondozó intézmények iránti igény kielégítése;
- e) az egészségügyi gondozás javítása, a megelőzés, a diagnosztika, a gyógyítás és a rehabilitáció egységében, garantálva az egészségügyi ellátás valamennyi formájához állampolgári jogon történő korlátlan hozzáférést. (idézi Káposztás és Klinger, 1987, 66. o.)

A fenti ideologikus frázisokkal teletűzdelt szöveg jól mutatja, hogy számos nagyon fontos eleme már ekkor megvolt azoknak a diskurzív elemeknek, amelyek könnyedén illeszkedtek később egy elzárkózó konzervatív indíttatású diskurzív

rendbe. Ilyen volt a kollektív felelősségen alapuló pronatalizmus és a családok, illetve a gyerekvállalásuk középpontba állítása.

E diskurzív rend további fontos eleme, hogy a szocialista népességpolitika és tervezés magasabb rendű megfontolásokból indul ki és „etikai-morális” okokból biztosítja az egyszerű reprodukciót, illetve gátolja meg a népességcsökkenést. A népesedési és társadalmi folyamatokat az állam összehangolja, és ennek során mindenféle proaktív népesedéspolitikai eszközt is felhasznál, beleértve a más diskurzusokban egymásnak ellentmondó pronatalista támogatást és a családtervezést is. Ez a perspektíva megfelel a versengő modernításban való gondolkodásnak, amikor is a cél a Nyugat meghaladása, mind a statisztikailag mérhető társadalmi fejlettség, mind pedig a morális tartalom tekintetében (Meleg, 2006, 83. o.). Ez egy fontos momentum, hiszen történeti háttérként megalapozhatja a későbbi ellenállást és rivalizálást a Nyugattal, főképp a nyugati moralitással szemben.

Ezen túlmenően a teljes körű állami és biopolitikai szuverenitásból indultak ki a politikai aktorok a kollektív racionalitás nevében, amelynek részeként a gazdasági tervezés, az egészségügyi ellátás, a lakhatás, belső, gyakran irányított vándorlás, a gyermekgondozás stb. eszközrendszerét együttesen hasznosítják. E tervezői cselekvőképességet egyes egyedül a társadalmi fejlődés igényei korlátozhatták, legalábbis a népesedéspolitikai szövegek, és nem a társadalmi gyakorlat szintjén (Románia esetéről lásd: Kiss, 2010, 48. és 52. o.). Ez a szuverenitási gondolat igen komoly szerepet játszott a későbbiekben, hiszen ekkor az egyik fő elem az állam nem korlátozható szuverenitása volt a migráció és a demográfia terén. Ez így volt a megengedőbb szocialista modernizációs diskurzusokban is, mint pl. Magyarországon, amennyiben a szakmai elit szövegeit vesszük alapul. Meg kell jegyezni persze, hogy az adott csoporton belül és a szélesebb közéleti diskurzusokban megoszlottak a vélemények a beavatkozás méretét, szintjét, eszközeit és céljait tekintve (Monigl, 1990, különösen érdekes ebből a szempontból Andorka Rudolf véleménye e kötetben: Andorka, 1990). Mégis a gondolat, hogy az adott körülmények között legyen erős az állam demográfiai szuverenitása, nem kérdőjeleződött meg (Szabady, 1978).

Más diskurzusokban ez a magas fokú állami szuverenitás (vagy még pontosabban szuverenitási képzet, szuverenitási igény) nem, vagy más formában fogalmazódott meg. A legtöbb diskurzusban a társadalmi és demográfiai viselkedés adott pontokon befolyásolható, sőt kikényszeríthető, de igazából nem tervezhető. A később bemutatott revitalizációs, fasisztoid diskurzus esetében például az állami hatalom a népesség közvetlen szabályozását és megfegyvelését tűzi ki célul kapitalista körülmények között, miközben a komplex társadalmi tervezés

és az emancipáció gondolata hiányzik. E két diskurzust a fentiek alapján a legkevésbé sem lehet összemosni.

A szocialista modernizációs diskurzusból a népesedéspolitikai legfontosabb célja az volt, hogy biztosítsa az egyszerű reprodukciót, és ne legyen népességcsökkenés. Így ennek megvalósítása egyrészt a társadalmi fejlődésért érzett felelősség, másrészt pedig etikai és morális megfontolások alapján kellett, hogy megtörténjen. E diskurzusból létezett tehát egy olyan kollektív társadalmi test is, amelynek fenntartása egy adott szinten morális, társadalmi kötelezettségekkel járt. Ez, mint majd később látni fogjuk, úgyszintén komoly tényező lesz a diskurzív küzdelmekben.

Külön kiemelő a „házasság, a család és az anyaság” különleges védelme és támogatása, amely egy olyan konzervatív elem volt, amely jól megfér a konzervatív, termékenység-központú nacionalizmussal bármely formájával (Brunnbauer and Taylor, 2004). Ezen ideológiai kívánalom pedig összekapcsolódott a társadalmi juttatások egyre szélesebb körének pénzbeli biztosításával. Ezek a társadalmi támogatások egyfajta járadékot jelentettek, ezért egészen könnyedén összekapcsolódtak a biopolitikai versengéssel és az abból fakadó paradox kapcsolattal a társadalmi emancipáció (pl. a sokgyerekesek szegénységének megszüntetése) és társadalmi kirekesztés között. A hetvenes és a nyolcvanas években ennek megfelelően egyre inkább megnöttek az indulatok a támogatásra „érdemtelenek” csoportjaival kapcsolatban, amit jól mutatnak azok az elemzések, amelyek ilyen értelmű Foucault-i fordulatról beszélnek a hatvanas évek végével és hetvenes évekkel kapcsolatban (Haney, 2002; Melegh, 2011). A piaci szocializmus és a készpénzjuttatás valószínűleg kirekesztőbb volt a diskurzusok szintjén, mint a közösségi fogyasztás emelésén és a közvetlen szükségletkielégítésen alapuló korábbi rendszer.

Különös jelentőséggel bír, hogy ezekben a diskurzusokban a migráció igen korlátozottan jelent meg (sőt tulajdonképpen a legtöbb szocialista országban tabusították különböző politikai okoknál fogva). Az *M3. táblázat* jól mutatja, hogy a szocialista államok szinte kivétel nélkül kielégítőnek, demográfiai szempontból lényegtelennek, és nem növelendőnek tartották a migráció szintjét, vagy mint Kambodzsa, tovább szerették volna csökkenteni a meglévő elvándorlást. Ez azért is kiemelő, mert szinte folyamatos munkaerőhiány volt. Ezek az államok mégis igen erős restriktiókat tartottak fenn, amelyek egyszerre szolgáltak politikai és gazdaságdemográfiai célokat. Ez a tiltás különösen erős volt az elvándorlás tekintetében. Ennek az ENSZ adatbázisa szerint többször hangot is adtak, például Albánia egyenesen a nemzetközi migráció korlátozását, sőt tilalmát hangoztatta az általunk elemzett adatbázis szerint. Ennek egyik fő oka a kapitalista világrend-

szerrel való versengés volt a politikai és a katonai létszámok terén, miközben komoly szerepet játszott a „munkaerőhiány” és a munkaerőgazdálkodás szabályozása, beleértve az elvándorlás restrikciónját is. A munkaerőhiány mint demográfiai probléma egyértelműen megjelent Csehszlovákia és Ukrajna esetében.

E diskurzus csak a „baráti” szocialista országok közötti munkacserét támogatta. Szerintük erre szervezett formák között kellett, hogy sor kerüljön és szinte mindegyik szocialista ország azt válaszolta, hogy migráció szempontjából egyedül a KGST-ben résztvevő országok jöhetnek számításba, de az is csak tervezett módon. Megjegyzendő, hogy e formában igen sok vendégmunka-programot támogattak kezdetben a nemzetközi szolidaritás elveire hivatkozva, míg a későbbiekben egyre inkább a munkaerőhiányból és gazdasági megfontolásokból kiindulva (pl. Kelet-Németországba, Csehszlovákiába, a Szovjetunióba más kelet-európai országból, vagy éppen Kubából és Vietnámból) (Alamgir, 2017; Perez-Lopez and Diaz-Brisquets, 1990).

A bevándorlás tekintetében a szocialista modernizációban gondolkodó országok is szelektívek voltak. A baloldali politikai menekültek előtt gyakran szélesre nyitották a kapukat (görög menekültek, latin-amerikai baloldali menekültek stb.), illetve komoly egyetemi ösztöndíjakat adtak „baráti” és szegényebb országok diákjainak, miközben más csoportokat sok esetben kriminalizáltak, pl. a politikai szempontból az ún. nem baráti országokból visszatérő korábban elvándoroltakat. Fontos megjegyezni, hogy ezen diskurzusban nemzeti alapokon értelmezték a demográfiai folyamatokat, és a nemzeti szinten működő tervező állam felelőségévé tették. A folyamatok „irányítását és szervezését” át nem engedték volna (Tóth, 1997).

A hetvenes évektől a szocialista modernizációs diskurzusok jelentősen átalakultak, amikor szemben a korábban preferált közösségi szintű szolgáltatásokkal (bölcsőde, óvoda, gyereknyaraltatás stb.) az egyéni jóléti járadékok biztosítása került előtérbe. Ekkortól a társadalmi helyettesítés vagy felszabadítás gondolata végképp háttérbe szorult az egyéni-családi jólét biztosításával szemben. A korábban felépülő modernizációs diskurzusok családpolitikai szempontból konzervatív, sőt kifejezetten elnyomó diskurzusokkal épültek egybe a világ igen sok szocialista államában (abortusz tilalma, a nem heteroszexuális irányultság tabusítása és kirekesztése, a reprodukciós feladatok előírása, belső etnikai demográfiai versengés stb.) Egyre inkább a potenciális vagy ténylegesen is zajló népességvesztés, a termékenységcsökkenés elleni küzdelem direkt eszközeinek intézményesítése és legitimálása került előtérbe több szocialista országban még akkor is, ha a vonatkozó intézkedések hatása nagyon korlátozott és időleges maradt (Haney, 2002; Kligman, 1998; Klinger és Monigl, 1981).

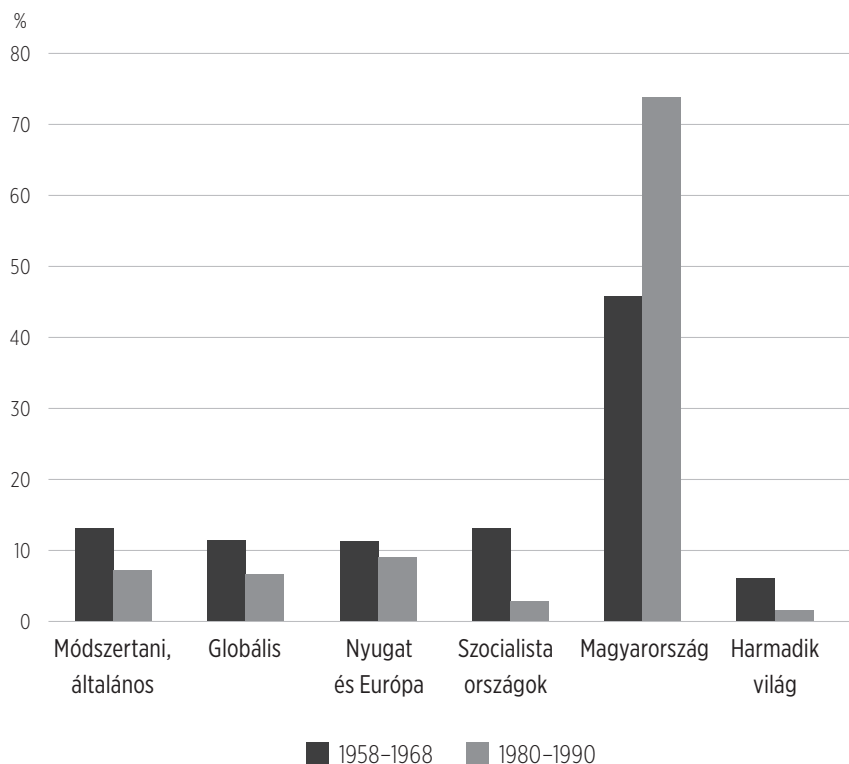
A nem vagy alig korlátozott állami szuverenitás képze és gondolata a népesedés kapcsán kulcsfontosságú momentum a későbbi migránsellenes fordulatban. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy ezek az államok már a hatvanas évektől a népesedési válságok rémével küszködtek. Így tulajdonképpen egyáltalán nem meglepő, hogy a teljes intézményi struktúrával együtt, amelyet a helyi szint esetében majd bővebben kifejtünk, ezek az országok erőteljesen predesztinálva voltak arra, hogy teret adjanak a nem szocialista típusú konzervatív népesedési diskurzusoknak, sőt a nemzeti revitalizációs diskurzusoknak is.

Összefoglalóan több kitűzött cél szempontjából sikerrel jártak ezek az eltérő gazdasági renddel bírór országok. A diskurzusok alapján felépülő politikai intézkedéscsomagok hatására például a termékenység csökkenése ezen országokban lelassult és a halandóság is javult, bár egyre lassuló ütemben. Mindeközben a globálisan növekvő migrációra és a saját lakosság jelentősebb elvándorlására vonatkozóan alig volt diskurzív mintájuk, sőt a növekvő jóléti versengéssel szemben sem léptek fel ezen országok, hanem maguk is ebbe az irányba indultak el az egyéni szintű családtámogatási jövedelmek növelésével, ami a népesedési diskurzusok stabil elemévé vált az ENSZ adatbázisa szerint.

Mindeközben a mentális térképek is egyre inkább a saját országra és Európára összpontosultak egy korábbi diverzifikáltabb megközelítés helyett. Ezt jól mutatja a 4. ábra.

A versengés képze és a bezárkózás a nyolcvanas évekre meghozta a várt eredményt, és egyre erőteljesebbé vált egy, a későbbiekben tárgyalandó, etnikai versengésen alapuló narodnyik típusú megközelítés, ellendiskurzus a térségben. Továbbá a Szovjetuniótól Magyarorszáig egyre erőteljesebben tematizálódtak a túlságosan alacsony és a túl magas termékenységű csoportok (pl. a „felelőtlen cigányok”, „túlságosan szapora muszlimok”) versengésen alapuló diskurzív minták (Melegh, 2011; Weiner and Teitelbaum, 2001, pp. 33–37). Magyarországon ez a kapcsolódás különösen éles volt a hetvenes évektől, és jól mutatja a szocialista modernizáció diskurzusának gyengeségeit és önellentmondásait, amelyek végképp világossá váltak, amikor a kilencvenes évek elején az állami redisztribúción és más társadalmi tulajdonformák vegyesgazdaságán alapuló rendszer átadta a helyét egy társadalmilag be nem ágyazott piaci utópiának (Hann, 2019; Polányi, 2004).

4. ábra: A Demográfia folyóiratban megjelent cikkek megoszlása főbb földrajzi terület szerint 1958–1968 és 1980–1990 között

Forrás: saját számítás.

KONZERVATÍV NÉPESEDÉSI DISKURZUSOK ÉS A MIGRÁCIÓ A NYOLCVANAS ÉVEKBEN

Ez a diskurzív formáció ugyancsak sok ponton kapcsolódik a későbbi történeti fejleményekhez. Gyökereit tekintve visszanyúlhatunk a 18. századig. A 19. században már a világ nagyon sok területén megjelent mint konzervatív, a család és a hagyományos életformák védelme érdekében fellépő népesedési ideológia, amely szembe fordul a malthusiánus és a modernséget hirdető eszmékkel (Melegh, 2014, 2017). Ez a szemlélet erőteljesen megjelent a népesedési vitákban az 1970-es és 1980-as években. Ezt jól mutatja, hogy a Google könyvek szövegterében exponenciális növekedés figyelhető meg a nyolcvanas évektől olyan kifejezések esetében, mint a családi értékek („erős családi értékek”, „hagyományos családi értékek” stb.), amelyek közül az egyik legfontosabb szóösszetétel a „tradicionális

családi értékek” kifejezés volt (forrás: Google Books, hozzáférés: 2021. március 22.). A Google adatbázisban, ha közelebről megvizsgáljuk a kifejezéseket használó könyveket, akkor látható, hogy a gyakoriság részben azért nőtt meg, mert kritizálták ezeket a kifejezéseket. Az adott szövegtestben ilyen például Betty Beach könyve a családi élet és a munka integrálásáról, amelyben a szerző többszörösen visszatér a „hagyományos családi értékek” és a nők „modern törekvéseinek” összeütközésére (Beach, 1989, p. 30). De egyre gyakrabban jelentek meg az erős családi értékek védelmében is traktátusok és elemzések. Például az amerikai Fehér Ház által megszervezett családról szóló konferenciákon újból és újból visszatértek a hagyományos családi értékek védelmére például a média „romboló” hatásával szemben. Diskurzív szempontból tehát összességében jelentős felértékelődésről beszélhetünk.

E népesedési megközelítés elkülönült a termékenység és főképp az abortusz tekintetében mind a malthusiánus, mind pedig a demográfiai átmenetek diskurzusától, bár megjegyzendő, hogy a második demográfiai átmenet kulturális pesszimizmusa már igen közel állt e típushoz. A hetvenes és nyolcvanas években a viták a szexuális viselkedés és az abortusz kérdései körül forogtak, és a világ nagyon sok országában (beleértve, mint fentebb írtuk, több szocialista államot is) egyre erőteljesebb álláspontok fogalmazódtak meg az abortusz, a szexuális viselkedés és a családi élet „liberalizmusával” szemben. A nyolcvanas évektől a vallási és nem vallási indíttatású konzervatív mozgalmak és diskurzusok új erőre kaptak. Fontos újdonság volt azonban, hogy már globális mozgalmak is szerveződtek ebben az időszakban.

E diskurzív keret a népesedéspolitikákban úgy jelenik meg, mint azon nem szocialista és a radikális társadalmi átalakulást elutasító országok, amelyek alacsonynak tartják népességnövekedésüket és termékenységüket, és ezen mutatókat emelni kívánják a helyi társadalom stabilitása és a helyi morál megőrzése érdekében (lásd *M4. táblázat*). Például a ciprusi szakpolitikusok az ENSZ-nek a termékenység növelését egyenesen a nemzeti fennmaradás kérdéseként mutatták be. Az iráni jelentéstevők egyértelműen elutasították a malthusiánus beavatkozást és az iszlám törvények fenntartása mellett kardoskodtak. Chilében pedig „új morális légkörről” beszéltek. Ezen diskurzív világok is a népesedési és gazdasági versengés eredményei, hiszen a hanyatló vagy relatíve kisebb népességszám a geopolitikai, vallási és katonai versengésben való lemaradásként értelmeződött (Melegh, 2006; Quine, 1996; Weiner and Teitelbaum, 2001, pp. 23–27). Az adott keret legfontosabb támogatói a világ konzervatív, sok tekintetben vallási alapon is szerveződő államai, mint Irán, Izrael és a Vatikán, amelyek közül Irán és Izrael több elemében megfelel az alábbiakban bemutatandó nemzeti revitalizációs dis-

kurzusok rendjének is. Ezen államokat kiegészítik Latin-Amerika (Nicaragua és Paraguay) és Dél-Európa bizonyos országai (Ciprus és Görögország), valamint egyes afrikai államok. Ugyancsak ide sorolhatóak egyes gazdag európai jóléti államok is, mint Franciaország, Svájc vagy Németország, amelyek konzervatívizmusa nem önmagában a népesedéspolitikai értékek terén jelentkezett, hanem inkább a népességcsökkenéstől való félelem generálta a malthusianizmussal vagy a demográfiai átmenettel való szembefordulást (Teitelbaum and Winter, 1998). A népesség- és termékenységcsökkenéstől való félelem az adott minták legfontosabb közös pontja anélkül, hogy a kormányzatok a társadalmi oldalon erőteljesen be akarnának avatkozni a család jóllétének és egészségének javítása érdekében. Több esetben hangsúly kerül egy régi/új születéspárti és abortuszellenes morál megteremtésére is, amelyek kialakítását és propagálását globális indíttatású konzervatív társadalmi mozgalmak és szervezetek egyaránt magukra vállalják, például a „The International Right to Life Federation”, II. János Pál Pápa konzervatív politikája, az Opus Dei szervezet támogatása (lásd pl. Crane, 1994).

Az említettek mellett ennek kiváló példája az amerikai pro-life és a konzervatív neo-protestáns mozgalom, amely már a nyolcvanas években globális szintre tudott lépni, miközben ekkor még kevésbé intézményesült az Egyesült Államok népesedéspolitikájában. Úgyszintén ehhez a mozgalomhoz köthető a média újfajta használata (pl. tv-evangelizmus) és a gyűlöletkampányok elindítása (McKeegan, 1993). Olyan média- és levélkampányok indultak, amelyek egy új és a jelzőkben pontatlan, túlzó állításokkal, sőt tudatosan csúsztatásokkal próbálták mozgósítani híveiket vagy a bizonytalanabb állampolgárokat. Jól mutatja ezt a következő idézet is a hetvenes évekből: „adóforintjaiból fizetik azokat az általános iskolai tanárokat, akik azt tanítják, hogy elfogadható magatartás a kannibalizmus, a feleségcsere, a csecsemők és az idősek meggyilkolása” (McKeegan, 1993, p. 128). Ez a fajta politikai-demográfiai nyelvezet és nyelvi stratégia nagyban megelőlegezi a mai migránsellenes populizmus nyelvét.

A pro-life mozgalom hatása fontos momentum volt még az ENSZ globális népesedési konferenciáin is, mint azt már fentebb jeleztük. Az abortusz és a születéskorlátozás kérdése már 1974-ben is megosztotta a delegációkat az ENSZ bukaresti népesedési konferenciáján, de különösen éles vitákat eredményezett az 1984-ben, Mexikóvárosban lezajlott összejövetele az amerikai politikai lépéseknek köszönhetően. A konzervatív mozgalmak kívánságait képviselő amerikai delegáció egyrészt a korlátlan szabadpiac mellett kardoskodott (az majd megoldja a fejlődési és a kapcsolódó népesedési problémákat), illetve igen határozottan fellépett a családtervezési programok úgymond erőszakos vonásaival szemben, különösen az abortusz kérdése kapcsán. Ezen esetekben

mindenféle nemzetközi és civil szervezetet kritizált és a támogatás megvonását tűzte ki célul (mint például a United Nations Fund for Population Activities vagy az International Planned Parenthood Federation esetében). Ez jól mutatja a malthusiánus diskurzusokkal való konzervatív szembe fordulást és a kialakuló politika küzdelmet. Ez a neokonzervatív, de egyben neoliberais fordulat tulajdonképpen ebben a tekintetben is előképe lehetett már annak a politikai kampánynak és technikának, amelyet a migránsellenes blokk és a kelet-európai közbeszéd használ. Hiszen ekkor is a globálisan is működő civil szervezetek és a nemzetközi szervezetek a diskurzív kampány célpontjaivá váltak demográfiai kérdések miatt (Finkle and Crane, 1985).

Ebben az új konzervatív diskurzusban, szemben a malthusiánus vagy a demográfiai átmenet liberális elméleteivel és diskurzusaival, a népességnövekedési pánik már nem játszik szerepet. Mint azt James L. Buckley az USA kormánzatának nevében megfogalmazta a mexikói világnépesedési konferencián: „a népesség növekedésének kérdése semleges”, és a legfontosabb, hogy engedjük a piaci racionalitást szabadon, kormányzati befolyástól mentesen érvényesülni (Buckley, 1984)

Fontos megjegyezni, hogy bár ezen diskurzusokban ekkor még a migráció kérdése nem került a középpontba, megfigyelhető volt a megosztottság. A migráció egyik irányban sem igazán „kívánatos” ebben az értelmezési keretben (lásd újból az *M4. táblázatot*). Az elvándorlás csökkentése sokszor előkerül és a bevándorlást is általában korlátozni, szinten tartani szeretnék. Kivétel ebből a szempontból Paraguay és Izrael, amely utóbbi állam a bevándorlásban látja a nemzeti megerősödés egyik kulcsát. A „honos” népesség „tradicionális” termékenysége, párkapcsolati rendje és halandósága pedig úgy alakítandó, hogy „optimális” népességfejlődés következzen be. Ez a rend egy autochton fejlődést ír elő, és a versengésben „a saját forrást” (nemcsak etnikum, hanem állampolgársági közösség, ország stb.) támogatását tartja fontosnak (öröklési rend megváltoztatása, családpolitika stb.), miközben az elvándorlás és bevándorlás, már csak a kulturális konzekvenciák miatt is erősen korlátozandó. Ebből a szempontból jól megfér a demográfiai átmenet diskurzusaival, bár ott az elvándorlás egyáltalán nem tematizálódik, vagy csak annyiban tér el, hogy a vándorlás szigorítását az átmenet diskurzus képviselői nem tartották kívánatosnak (Bashford, 2014).

Összefoglalóan e konzervatív rend a termékenység és az abortusz kérdése körül szerveződik, és a migráció kérdése jórészt látókörön kívül marad a globalizáció kezdetéig, bár annak minden irányú korlátozása nem idegen ezektől a diskurzusoktól. Sőt, a nyolcvanas években, összekapcsolva a különböző témákat, megnő az érdeklődés a bevándorlók családi értékei és esetleges konzervativiz-

musa iránt (lásd pl. Leman, 1987). A nyolcvanas években az abortusz kérdésében radikalizálódik e diskurzív típus, az abortusz tiltásával és korlátozásával védi a „családi értékeket”, továbbá egy hagyományosabb családfelfogást és nemi szerepfelfogást hirdetett. A még zajló népességnövekedés kérdését semlegesíti (azaz szemben a malthusianizmussal ezt nem értékeli), és leginkább az abortuszpártiak, a szexuális orientációs kisebbségek és a libertárius értékek állami védelmét opponálja, illetve elutasítja az emberi jogi egyenlőség ezirányú továbbgondolását. E megfontolások vallási megalapozása is rendkívül fontos és világszerte igen széles körben talál szövetségeseket ez a diskurzív rend a különböző vallási fundamentalizmusokkal, amelyek a nyolcvanas évektől egyre inkább megerősödnek (Castells, 2003, pp. 121–136). Ezt egyértelműen megtalálhatjuk a muszlim, a zsidó és a keresztény fundamentalizmusok esetében, ahol komoly és sok esetben globális mozgalmak indulnak el a nyolcvanas évek legelején, amely fordulatot jól mutatta már az iráni forradalom is (Emerson and Hartman, 2006; Lienesch, 1982). A konzervatív diskurzusok radikalizálódása nagyon fontos fordulat a neoliberais piaci fordulat konzervatív támogatásával együtt. Polányi Károly szavaival a piaci utópia újabb térnyerését támogatta, miközben fellépett úgymond az élet védelme érdekében. Mint azt már ezen rész elején jeleztük, így erősödött meg egy nagyon furcsa mintázat, amely sokszor úgy tünteti fel magát, mintha kettős mozgás: a társadalmi védekezés egy formája a piac térnyerése közben, de igazából a piacosság autoriter ideológiájaként is funkcionált.

AZ ETNIKAI VERSENGÉSEN ALAPULÓ NÉPI-NARODNYIK DISKURZUSOK ÉS A MIGRÁCIÓ KÉRDÉSE

A későbbi fejlemények szempontjából fontos, hogy a konzervatív reformizmus és a fasisztoid revitalizációs diskurzusok mellett ekkor még létezett egy köztetes, a szociális felszabadításon és az etnikai versengésen alapuló, narodnyik/népi típusú diskurzus is, amelynek nyolcvanas évekbeli kelet-európai jelenlétére már utaltunk a szocialista modernizációs diskurzusok kapcsán. Ezen a domináns mintákkal vitatkozó, sok esetben meglehetősen marginális és sokszínű, a népesedéspolitikában ritkán vagy egyáltalán nem intézményesülő (kormányzati népesedéspolitikai szinten nem megjelenő) ellendiskurzus gyökerei visszanyúlnak a 19. századig. Leginkább a két világháború között volt jelentős, amikor több kelet-európai államban is komolyabb viták és mozgalmak generálásán keresztül hatott (Trencsényi et al., 2018, 142–161. o.). E diskurzusnak a lényege, hogy egy demográfiai és társadalmi szempontból hanyatló (alacsony termékenységű és/vagy magas halandóságú vagy éppen jelentős elvándorlással küszködő) társadal-

mi és/vagy etnikai csoport védelme érdekében társadalmi reform vagy radikális átalakítás mellett kardoskodott. E diskurzus a haladást az elnyomott parasztok felemelkedésében látta. A népiek igencsak határozott elképzelésekkel rendelkeztek a nyugati fejlődésről (amit nem tartottak érvényesnek Kelet-Európában), de a nemzeti jelzőkkel ellátott demográfiai moralitáson túl törekedtek a társadalmi moralitásra és a társadalmi egyenlőtlenség csökkentésére. Nézetük szerint ugyanis a parasztok földnélkülisége vezetett a nem megfelelő, értsd „öngyilkos” demográfiai viselkedéshez (Melegh, 2006, 76–83. o.).

Ez, a társadalmi-etnikai-demográfiai versengés gondolatán alapuló diskurzív formáció bár a világon sok helyen jelen volt, sohasem rendelkezett globális vízióval; leginkább kisebbségi és többségi csoportok helyi versengésével és képviselésével volt elfoglalva. A nyolcvanas években igen sok kelet-európai országban erősödött meg a társadalmi-etnikai versengés gondolati rendje (Brunnbauer and Taylor, 2004; Vígvári and Gerőcs, 2017).

Igen fontos, hogy a parasztság hanyatlásával és a szocialista modernizációval való interakcióban általában éles konzervatív fordulatot vettek ezek a diskurzusok, főképp Kelet-Európában, és tulajdonképpen megkezdődött a beolvadásuk a radikalizálódó konzervatív diskurzív rendbe. Magyarországon is ez történt, amikor a „kicsi vagy kocsi” hatvasan évekbeli vitától kezdve lassan megindult a két világháború közötti népi diskurzusok újraalkotása és újraértelmezése. A nyolcvanas évekre már egyértelműen „a dunavölgyi erőviszonyok” átalakulása és a „magyar-ság védelme” lett a legfontosabb probléma a nagyon alacsony termékenység miatt (lásd Heller, Némedi és Rényi elemzését a nyolcvanas évek végén: Heller et al., 1990). Sőt ez a nemzetvédelem a hetvenes évektől kiterjedt az alacsony státuszú romákkal, sőt globális szinten a „túlzottan” szapora harmadik világbeli csoportokkal szembeni védekezésre (Melegh, 2011).

Az amerikai neokonzervatívokhoz és a világ több részén egyre inkább teret nyerő vallási fundamentalizmusokhoz hasonlóan az abortusz és az „élettel” és a szexuális viselkedéssel kapcsolatos túlzott szabadosság vált a legfontosabb témává és problémává. Ezt jól mutatja egyrészt a román abortusztilalom, ahol szintén voltak kapcsolódások a két világháború közötti narodnyik gondolatok és a Ceaușescu-féle népesedéspolitika között. Ilyen kapcsolat volt például a kiemelten fontos román demográfus, Trebici munkássága, aki mindvégig fenntartotta, hogy a két világháború közötti bukaresti szociológia, a Gusti-féle iskola nemzeti, sőt eugenikai gondolatai a szocialista időszak demográfiai beavatkozásaiban is jelenjenek meg, vagy azok emlékezete is érvényesüljön (Kiss, 2010, 37. és 54. o.).

Magyarországon Fekete Gyula író munkássága jól mutatja ezt a neokonzervatív fordulatot, aki egyértelműen a fenti népi hagyományból merített, és egészen

a nyolcvanas évek közepéig a társadalmi szerkezet változásával magyarázta a szerinte a világon a legsúlyosabb magyar „demográfiai válságot”. Ez a társadalmi magyarázat tűnik el a hetvenes évek végére. Mindeközben az abortusz kérdésében mindvégig hezitált, de végül egyértelműen a közvetlen beavatkozás mellett kardoskodott. A konzervatív fordulat a hetvenes évekre tehető. Erről így ír Heller Mária, Némedi Dénes és Rényi Ágnes a Népesedési viták című munkában:

Az indulatok sistergését mutatta az 1983. őszi tokaji írótábor is, ahol Varga Domokos is, Fekete is elsősorban a szerintük a közvélekedést károsan vagy bűnösen befolyásoló szakértői nézetek ellen hadakozott, de az ekkor már nagyon hangos reformszándék ellen is megfogalmazódik az aszketikus, antimodernista ellenvetés. Fekete Gyula szerint az alacsony születésszámok következtében a jövő kizsákmányolása folyik a zsákutcába jutott polgári civilizációban, s mi „nagyon sok tekintetben mintát vettünk erről a pusztuló, atomizálódó polgári civilizációról”. (Heller et al., 1990, 74. o.)

Az általa sokáig védett szocialista rendszerrel és a politikai vezetéssel kapcsolatos kritikájában pedig a rendszerváltás idejére már úgy fogalmaz, hogy „náci szintű tömeggyilkosságot” hajtott végre a Kádár-rendszer, amely népirtás vád majd a migráció ellenes blokk esetében is fontos és paradox érvelés lesz (Bányai, 1990).

Az abortuszellenesség náci szövegekkel való párosítása komoly retorikai technika lesz a felemelkedő új jobboldal esetében, mint azt már jeleztük. Ezzel a fordulattal tulajdonképpen típust váltott ez a diskurzus. A nyolcvanas évek végére radikális neokonzervatív és revitalizációs irányba mozdult, amely diskurzív mintákban már közvetlen beavatkozást sürgettek a „népességcsere” és a demográfiai hanyatlás megakadályozása érdekében. Tehát az etnikailag „öshonos” csoportok védelmében a migrációval és a népességcserével kapcsolatosan megfogalmazott aggodalmak mellett megjelenik már igen korán egy neokonzervatív és egy egyre inkább a nemzeti revitalizáció eszmevilága felé mutató gondolatmenet. A nyolcvanas években még egyáltalán nem beszélhetünk diskurzív hegemoniáról, csak egy radikalizálódó és viszonylag marginális ellendiskurzusról. Ekkor még ezen népi csoportok panaszkodtak leginkább az őket érő elnyomásról, és mind a demográfiai szakma, mind pedig a politikai elitek sokban kritizálták e megközelítést (Monigl, 1990). De itt már csírájában megjelenik egy olyan diskurzív blokk, amely a piaci térnyerés előtt is, vagy éppen annak a kezdetén a fejlettebb térségek elöregedése, a túlzottan alacsony termékenység és túlzott

individualizmus ellen lép fel a „nemzet testének” védelmében, az el- és bevándorlás miatt felgyorsuló népességcserétől tartva.

A REVITALIZÁCIÓ DISKURZUSAI ÉS A MIGRÁCIÓ

A harmincas évekre kifejlődő diskurzív formáció az erőforrásokért vívott globális harcban a képzelt nemzeti biológiai „erő” visszaszerzésének lehetőségeit kereste. Ezzel eltért a konzervatív fordulatot hirdető diskurzusoktól, amelyek a tradíciók, a hagyományos életformák és ideálok fenntartását tartották elsődlegesnek. Az olasz és a német fasizmus/nácizmus fontos történeti kiinduló példái ennek a diskurzústípusnak, de ezek jóval elterjedtebbek voltak, sőt a föld igen sok területén és országában megjelentek (Ipsen, 1993; Trencsényi et al., 2018; Turda, 2010, 2013; Wanrooij, 2002; Weiner and Teitelbaum, 2001). A legfontosabb elem az „identitás” védelme volt a plutokrata (nyugati) nemzetek ellen. Különbéféle nagynemzeti és/vagy birodalmi konstrukciók létrehozására törekedtek, amit egyben a területek és az erőforrások újraelosztásáért vívott harcként is értelmeztek.

A vándorlást e mintában rassz és etnikai hierarchia alapján értékelték, és a biológiai erő egyik kontrollálandó formájaként jelent meg. Leszámítva a nemkívánatos „elemeket”, az elvándorlás nem, vagy csak nagyon korlátozottan volt cél ebben a gondolkodási keretben. A migráció csak a birodalmi térfoglalást szolgálhatta, és minden népesedéspolitikai lépés kizárólag a „saját faj” és a saját etnikum szempontjából volt értékelendő. A koloniális gyakorlatnak megfelelően a korábban elvándoroltak a nemzeti és birodalmi test képviselői maradtak, így védeni kellett őket a saját területen kívül is. E rendnek az egyik példája lehet a két világháború között a német élettér gondolata vagy az olasz népesedéspolitika, amelyben a bevándorlás valamennyire (szelektíven és lassú tempóban) ugyan megengedett volt, de a számbeli és „biológiai” erő szempontjából jelentős problémának tartották, ha közben népességet veszített az adott ország (Ipsen, 1993, p. 79.). Szintén ide sorolható Corrado Gini metabolizmus konstrukciója, amely jól mutatja, hogy a bevándorlást egyszerre kell értékelni a „nemzet”, „Európa” és a „rassz” szempontjából, és meg kell őrizni ezen történelmi szubjektumok „biológiai erejét” (Melegh, 2014, 2017).

A második világháború után a biológiai erő megőrzése vagy a közvetlen revitalizációs beavatkozás gondolata nem csak háttérbe szorult, hanem mint önálló diskurzív forma jórészt meg is szűnt. Az európai és ázsiai fasizmus olyan mértékig kompromittálódott, hogy a szellemi örökös mozgalmak (eugenikai irányzatok stb.) minden közvetlen szílat megpróbáltak elválni (Bashford, 2014, pp. 305–328). A társutas diskurzív minták is, mint például a népi-narodnyik irányzat,

a koloniális neomalthusianizmus vagy a radikálisabb konzervatív szellemi körök is a lehető leginkább elhatárolódtak, miközben sok-sok háború előtti diskurzív elem vagy burkolt formában, vagy szétszóródva, de megmaradt, hogy a nyolcvanas években új életre keljen. Megjegyzendő, hogy ekkor még állami szinten alig-alig jelentek meg ezek az a diskurzív darabkák.

Amennyiben a globalizáció kezdetének időszakát, a nyolcvanas éveket vesszük szemügyre az ENSZ népesedéspolitikai adatbázisa alapján, akkor e diskurzív minta tekintetében több érdekes fordulatra figyelhetünk fel (*M5. táblázat*). Mint már jeleztük, közvetlenül népesedéspolitikai szinten igen kevés országban jelentek meg e diskurzív bizonyos elemei. Azon országok sorolhatóak ide az ENSZ adatbázisában az adott korszakra vonatkozóan, amelyek a népességnövekedést és a termékenységet emelni szeretnék, de az adatbázis tanúsága szerint kifejezetten a „helyiek”, egy saját csoport termékenységét szeretnék csak emelni, és egyik legfontosabb céljuk a nemzeti identitás védelme bizonyos csoportokkal (főképp a külföldi munkaerővel) szemben. E védelem pedig diszkrimináción alapul és a „minőség emelése” a legfontosabb cél.

Az országok szintjén általában olyan gazdag államokban jelenik meg ez a diskurzív, amelyek a nyolcvanas évekre váltak kiemelkedően gazdaggá, és ekkortól jelentős vándorlás indult el irányukba. Sokszor a népességükhöz viszonyítva nagyon nagy arányú külföldi munkaerőt alkalmaztak, és jóval szegényebb országokkal voltak körülvéve. Ezek többségét az Öböl menti államok tették ki, illetve még Szingapúr jelent meg ebben a kategóriában. Mint már jeleztük, bizonyos mértékig Izrael is ide tartozik, bár sok elemében a konzervatív kategóriába sorolandó.

Ezen országok egyrészt vallási, másrészt társadalmi oldalról elítélték a reprodukív jogok bármilyen érvényesülését, és a népességük szempontjából csak a „helyieket” vették figyelembe. Úgy tűnik tehát, hogy a kérdéses államok a jólét és a fejlődés szigeteként gondolták el magukat egy szegényebb régióban, és ennek védelmét látták legfontosabb feladatuknak. Ennek keretében a nemzeti és vallási identitásuk megerősítését is közvetlen népesedéspolitikai célnak tekintették. Ez a védelem és terjeszkedés (mint például Omán esetében az „omanizáció”, amint azt az ENSZ adatbázisában olvashatjuk) kiegészült egy rendkívül restriktív és kizsákmányoló bevándorláspolitikai renddel, amelynek részeként csak a munka elvégzésének idejére engedték be az adott bevándorlókat, és adminisztratív alapon kizárták őket mindenféle szociális védelemből (Sarkar, 2017; Széleányi, 2016). Szingapúrban a restriktív és hierarchikus képzetek egyenesen odavezettek, hogy a három évtizedig uralkodó autoriter és populista vezető (éppen a nyolcvanas évektől) egyre inkább vállalta diskurzív szinten a rasszhierarchia gondolatát.

Például a kínai népcsoportok felsőbbrendűségének eszméjét hirdették a maláj népcsoportokkal szemben (Barr and Lee, 1999).

A nyolcvanas években a második világháború után diszkreditált eugenikai gondolatok megjelentek másutt is, bár messze nem azzal az erővel, mint 1945 előtt, és igazából csak marginális diskurzusként működtek (Barrett and Kurzman, 2004, pp. 499, 511–515). Ebben nem csak a közvetlen politikai tiltás játszott szerepet, hanem bizonyos alapvető diskurzív elemek valóban ellehetetlenültek a második világháború után, és ezeket nem lehetett már elővenni egy eugenikai program legitimációja érdekében. Ezek közül a legfontosabb az emberi nem biológiailag intézményesített hierarchiája és a nyílt állami erőszak alkalmazhatósága volt. Így is figyelemre méltó, hogy éppen a nyolcvanas évek elejére ez a mozgalom részben újraszerveződött, és részét képezte a fentebb már említett diskurzív fordulatoknak a nyolcvanas évek során, amely történelmi változás sok tekintetben előrevetíti a 2010-es évek domináns diskurzív mintáit. Megjegyzendő, hogy a globális eugenikai vitákban a migráció kérdése egyre inkább előtérbe került (Bashford, 2014, pp. 305–328).

Különösen így volt ez a nyolcvanas években Európában és az Egyesült Államokban. Az itt felemelkedő új jobboldal a kezdetektől fogva féltette az adott országot vagy régiót a túlzott beáramlástól vagy éppen a túlzott „keveredéstől”. Ezen, jórészt az akadémiai szférán kívül eső diskurzív térben a biológiai-nemzeti „túlélés” gondolata, a versengésnek és a népességcsoportok hierarchiájának az eszméi új erőre kaptak. Ez volt megfigyelhető például Nyugat-Németországban, ahol a túlzottnak vélt bevándorlás ellen fellépő csoportok új biologizáló nyelvet használtak, és főképp az eliteken kívül, a szociálisan sérülékenyebb munkáscsoportok körében váltak népszerűvé (Betz, 1990). Nagyon hasonló, és leginkább a migráció „rasszizáló” és a direkt szabályozás lehetőségét firtató csoportok erősödtek meg Európa déli, északi és nyugati régióiban már a nyolcvanas években (Wodak et al., 2013).

Összefoglalóan ezek a „nemzeti erőt” féltő, globálisan is megfigyelhető diskurzív minták, amelyek az akadémiai diskurzusokban alig vagy szinte egyáltalán nem jelentek meg még az 1980-as években, a globalizáció kezdetével új erőre kaptak. Megjelentek az új jobboldal „populista” beszédében, illetve bizonyos nyíltan elnyomó államokban még intézményesültek is. Ez utóbbiak azon, sokszor szélsőséges jólétben élő államok voltak, amelyek a vándormunkát széles körben hasznosították, anélkül, hogy komolyabb jogokat adtak volna a bevándorlóknak.

A revitalizációs diskurzus újbóli felemelkedésben igen fontos volt, hogy a migráció kérdése előtérbe került. A migráció intenzitása ekkor már komolyan megemelkedett – különösen Európában messze a globális szint fölé –, miközben

a piac szerepének növelését célzó neoliberális reformok is egyre inkább teret nyertek. Szintén fontos volt, hogy a fenti kérdésekkel foglalkozó szélsőjobb oldali csoportok a migráció és az abortusz esetében a megjelölt veszélyforrást adminisztratív eszközökkel kívánták „kiiktatni”.

Ilyen fordulatot láthattunk részben a demográfiai átmenet kettes számú változata esetében (bár ott még leginkább csak a túlzott keveredés miatti aggodalom vált kézzelfoghatóvá), de különösen a népi-narodnyik diskurzusok, a szocialista modernizáció diskurzusai és a neokonzervatív minták is radikalizálódtak már a nyolcvanas évek során, és képviselőik egyre élesebben szembefordultak a szakmai elitnek állítólagos túlhatalmával (többek között Monigl, 1990). Ezen elitellenes viták és a különböző, már korábban intézményesült diskurzusok eltolódása a közvetlen beavatkozás sürgetésének az irányába szintén azt segítette, hogy az ekkor még szélsőségesnek számító diskurzusok erőre kapjanak, és lassanként a felemelkedő neokonzervatív és jobboldali történeti és politikai blokk egyik oszlopává váljanak.

FEJLŐDÉSPÁRTI KRITIKAI DISKURZUSOK ÉS A MIGRÁCIÓ

Ez a marxista gyökerekkel bíró, anti-malthusiánus, fejlődéselvű diskurzív minta a gazdaság radikális átalakítását tűzi ki célul népesedési feszültségek és problémák megjelenése esetén. Ezen értelmezési keret szerint a gazdaságot másik fejlődési pályára kell állítani, hogy legyen elég erőforrás a népességnövekedésre és a beruházásokra is. Ez a nézőpont igen erős volt a második világháború után, és nemcsak Kelet-Európában, hanem Latin-Amerikában, Ázsiában és Afrikában is megjelent. Például egyértelműen teret kapott az ún. függőség- és az arra épülő világrendszer-elméletekben is (Timmons and Hite, 2000). Ez utóbbi elmélet megalkotói az ENSZ egy szakosított szervezeténél a tartós fejlődési elmaradás okait vizsgálták Latin-Amerika esetében (United Nations Economic Commission for Latin American and the Caribbean, ECLAC), és az okokat a nyugati gazdaságokkal folytatott egyenlőtlen cserében és a kapcsolódó politikai mechanizmusokban találták meg. Az egyik megalapító, Prebisch már igen korán kifejtette a kapcsolódó népesedési téziseket az 1953-as Római világnépesedési konferenciához írt háttér tanulmányában, amelyben a népességnövekedés, tőkeképződés és munkalehetőségek közötti összefüggéseket elemezte az „alulfejlett” országok esetében (Prebisch, 1954). Ezen gondolkodási irány elemei később a malthusiánus beavatkozások, az úgynevezett családtervezési iparág „anti-imperialista” kritikájában is megjelentek a hatvanas és a hetvenes években, amikor is a család-

tervezés a szegény nemzetek elleni külső támadásnak számított (Stycos, 1967).

A fenti kifinomultabb elemzéssel párhuzamosan a kelet-európai marxista demográfusok, statisztikusok és politikusok főképp a negyvenes és ötvenes években ennél egy sokkal élesebb és sarkosabb elméleti keretben beszéltek: erősen propagandisztikus megfogalmazásokkal éltek és folyamatosan kritizálták a Nyugatot az általuk képviselt fejlődési ideál előnyeivel szemben. A malthusiánus és minden közvetlen népesedési beavatkozást támogató diskurzív mintával szemben 1947-ben a jugoszláviai és az ukrain ENSZ-delegátus így fogalmazott egy népesedési vitában:

Barbár cselekedetnek tartanám, ha a Bizottság a házasságok vagy a törvényes születések korlátozásán gondolkodna valamely ország vagy valamely időpont kapcsán. Megfelelő társadalmi szerveződés esetén a népesség bármilyen növekedése kezelhető. [...] Önök (nyugati demográfusok) kegyetlen módon a népesedést szeretnék a gazdasághoz igazítani, míg mi kommunisták a gazdaságot a népességhez. (Idézi Petersen, 1988, p. 93)

Hasonlóan írt Tolnai György magyar statisztikus is 1950-es tanulmányában, ahol a szocializmus és a kapitalizmus népesedési folyamatait elemezte a Statisztikai Szemlében:

Malthus hívei a járványokat és a háborúkat úgy tüntetik fel, mint a természet törvényszerű „gondoskodását” a túlnépesedés és az ebből fakadó nyomor megszüntetésére. Ez az elmélet az imperialisták emberpusztító gyarmati politikáját és háborús törekvéseit igyekszik szolgálni. [...] A burzsoázia a demográfiát az osztálytársadalom nyomorúságának igazolására használta fel. [...] Marx a burzsoáziának ezekkel a demográfiai elméleteivel szemben megállapítja, hogy nem a népesedési törvények befolyásolják döntően a társadalom fejlődését, hanem ellenkezőleg: a népesedés törvényeit alapvetően a társadalom anyagi berendezése szabja meg. (Tolnai, 1950, 370–371. o.)

Ez a kritikai vonal globálisan is érvényesült az 1974-es bukaresti konferenciáig, amikor igen éles politikai vita bontakozott ki a családtervezési beavatkozások kapcsán egy korabeli beszámoló tanúsága szerint:

Ami Bukarestben zajlott, az távol állt a csendes és a megegyezés irányába mutató vitától. Többek meglepetésére a konferencia egy ideológiai vitáktól terhes politikai fórummá változott, ami elvezetett a népesedési kérdések átpolitizálásához.

Valójában a vita középpontjában a „fejlődési” versus a „népességszabályozási” megközelítés állt. Az előbbi az általános társadalmi és gazdasági fejlődés (developmentalizmus) fontosságát hangsúlyozta, ami lecsökkenti a népesedés önmagában vett problémáját. A másik a népességnövekedés lecsökkentésének és a kiscsaládi norma elterjedésének egyetemes célként való elfogadtatását jelölte meg a konferencia fő célkitűzéseiként. (Hunter, 1976, p. 1)

E vitában ekkor még a fejlődési oldal fő állításainak egyértelmű összefoglalását adta a kínai delegáció a kínai népesedéspolitika későbbi fordulata előtt a bukaresti konferencián:

Saját példánkon tanultuk meg, hogy hibás és igaztalan állítás, hogy a túlnépesedés a fejlődő országok szegénységének és lemaradásának a legfőbb oka Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában, és hogy a népesedéspolitika a kulcs a szegénység és a lemaradás problémáinak kezelésében. (World Population Conference, 1975, p. 67)

Hasonlóan érvelt ekkor a nemzetközi vitában a Szovjetunió is, bár jól látszik, hogy a fejlődési vonal képviselője mellett egyre inkább elindultak valamiféle modernizációs irányba azzal, hogy nem a társadalmi viszonyok radikális átalakítását, hanem a gazdasági növekedést és az iparosodást tartották elsődlegesnek.

A Szovjetunió véleménye szerint a népességnövekedés azt kívánja meg a kormányoktól, hogy fejlesszék a termelőerőket és javítsák az egész népesség jólétét. A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy a népességnövekedés nem lehet a gazdasági és kulturális fejlődés akadálya. Miután a társadalmi élet az anyagi termelés feltételein és szintjén alapszik, a megoldás, a gazdasági, társadalmi fejlődés és a népességnövekedés harmonizálása nem azon alapul, hogy hozzáigazítjuk a népesség növekedését a gazdaság növekedéséhez, mint a családtervezés esetében, hanem a gazdasági növekedésnek kell meghaladnia a népesség növekedési rátáit és garantálnia az emberek növekvő életszínvonalát. (World Population Conference, 1975, p. 68)

A fejlődési oldal képviselőjeként kelet-európai, latin-amerikai államok, illetve néhány ázsiai és afrikai ország lépett fel szövetségben (többek között Argentína, Kína, Albánia, Románia, Kuba, Peru, Jugoszlávia). Velük szemben állt Nyugat-Európa, Irán, az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland és Japán, ami jól mutatja a globális egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt hely szerepét, illetve

a gazdagabb államok malthusiánus félelmét, hogy a népességnövekedés feszültségei esetleg náluk is gondokat okozhatnak. Megjegyzendő, hogy a végső dokumentum és az egyes országok konkrét politikai irányvonala már kevésbé volt egyértelmű, és tisztán malthusiánus vagy tisztán fejlődéspárti álláspont nem fogalmazódott meg (Avramov and Cliquet, 2016).

E diskurzív minta a hetvenes években igen sok szocialista államban elveszítette erejét, amint a marxista alapú kritika átadta helyét a szocialista modernizáció gondolkörének. A nyolcvanas évekre ez a keret még inkább háttérbe szorult, és igen nagy űrt hagyott maga után azzal, hogy a társadalmi és gazdasági szerkezet szisztematikus átalakítását már nem képviselte igazából egyetlen diskurzív minta sem. Témánk szempontjából igen érdekes, hogy a függőség- és a vilárendszer-elmélet a népesedés kérdésében alig hallatta a hangját a nyolcvanas években, miközben maga az elmélet világszerte megerősödött a gazdasági kérdések megvitatása kapcsán (Wallerstein, 2010).

Népesedéspolitikai szinten több országban megjelent ez a fejlődéselvű diskurzív minta, amelynek fő eleme, hogy radikális és szerkezeti társadalmi változtatás szükséges a népesedési dilemmák feloldása érdekében (*M6. táblázat*). Ez a konstrukció főképp azon afrikai és latin-amerikai országok esetében bukkant fel a nyolcvanas években, amelyek radikálisabb szocialista kísérletezésbe kezdtek. Ezek általában eltértek a kelet-európai, sőt, mint láttuk az ázsiai szocialista országok megközelítésétől is, és népesedéspolitikai megfontolásaikban nagyon gyakran valamiféle helyi közösségiségre (pl. a tanzánai udzsama rendszer) és fejlődésre építettek, miközben a koloniális múlt miatt szemben álltak a nyugattal és a nyugati gyarmatosítással. Megközelítésüket jól mutatja, hogy ugyan a termékenységet vagy éppen a népességnövekedést gyakran túl magasnak tartották, mégis nyíltan felléptek a népesedési és bármilyen közvetlen termékenységi beavatkozással szemben. Egyértelműen a társadalmi átalakulás és a tervezés eszközrendszerében bíztak, de közben a nyolcvanas évek kelet-európai országa-hoz hasonlóan engedték a családtervezést, a fogamzásgátlást és az abortuszt (Líbia kivételével). A migráció kérdésében pedig az elvándorlás negatív hatásait és kontrollját tartották fontosnak, amely kérdés általános visszhangot váltott ki a vonatkozó kritikai diskurzusokban.

A népesedés általános kérdésével szemben a nyolcvanas évektől a migráció kérdése már élénken foglalkoztatta a neomarxista elméletek követőit. A nyolcvanas évek elejéig a demográfiai átmenet modernizációs diskurzusaihoz hasonlóan leginkább a város és a vidék közötti migráció izgatta őket. Szemben azonban a modernizációs diskurzusokkal, ők e folyamatot függőségi viszonyoknak és egyenlőtlen cserének tekintették. A későbbiekben, amikor már a nemzetközi migráció

is foglalkoztatta őket, akkor a legfontosabb problémájuk az a „gyökértelenítési” folyamat lett, amely a „tradicionális” agrártársadalmakban játszódott le a kapitalizmus erőinek betörése kapcsán. Ez sokban hasonlított Polányi Károly „kiágyazási” kritikájára (Portes and Böröcz, 1989; Wallerstein, 2010). E diskurzív mintában – az individuális racionális választás elméletével szemben – a hangsúly a történeti-koloniális viszonyokban rejlő útfüggőségre, a hálózatok felépülésére, és a küldő és fogadó társadalmakban kialakult osztályhelyzetek elemzésére került. A kapitalista társadalmi rendszer kritikája összekapcsolódott a migránsok strukturális hátterének és pozíciójának bemutatásával. Ez szemben állt minden korábbi diskurzív mintával, amelyek vagy haszonmaximalizáló absztrakt egyéneknek, vagy szelektálandó népességnek, vagy éppen kényszerfolyamatok (pl. éhínség) mechanikus eredményének tekintették a migrációt. Ezen mintában külön figyelmet kapott a külföldi tőke és a piaci nyitás is mint a migrációs folyamat egyik kiemelt tényezője. Ennek szerepét a materiális folyamatok elemzése kapcsán már mi magunk is jeleztük és használni is fogjuk. Saskia Sassen már a nyolcvanas években jelezte, hogy a tőke mobilitásának komplex társadalmi következményeit végig kell elemezni, beleértve a migrációt is (Sassen, 1988).

E kritikai diskurzus, amely először próbálta a vándorokat sújtó hátrányos helyzetet globális összefüggésekben megmutatni, már a nyolcvanas években részben összekapcsolódott a migrációs folyamatok emberjogi alapú kritikájával. Ezen irányzat sok elemében jelen volt az ENSZ és még a Világbank egyes szövegeiben is, ami jól mutatja, hogy e kereten belül, a globális társadalmi kritika mellett, a marxista kritikától elszakadt emberjogi munka is folyt a migráció kapcsán. E diskurzus erőteljesen támogatta a migráns munkavállalók jogait és az illegális migráció legalizálását emberjogi alapokon. Ennek a folyamatnak az eredménye volt az az 1990-es ENSZ-egyezmény, amely a legálisan és nem legálisan érkező vándormunkások és családtagjak alapvető, emberjogi védelmét próbálta kodifikálni (United Nations, 1990). Ezzel tulajdonképpen már megelőlegezték a globalizáció korának egyik igen fontos globális jogfejlődési menetét, amely a migrációval kapcsolatos nemzetközi, emberjogi alapú szabályozás kidolgozása irányába mutatott. A globális kormányzás egyik fő problémáját is megelőlegezték: hogy általános rendszerkritikával együtt vagy nagyon sokszor anélkül képviseljék a vándorok és vándormunkások jogait a nemzetállamokkal szemben.

Hasonlóan fontos fejlemény a gyarmatosítás következményeivel, az intézményesített rasszizmussal és a nemi egyenlőtlenségekkel foglalkozó kritikai társadalomtudomány létrejötte. Megjegyzendő, hogy a népesedés kérdésével közvetlenül keveset foglalkoztak, a migrációra ugyanakkor már komoly figyelem irányult. Ezen irányzatokban kutatók és az értelmiségiek komoly kvalitatív szociológiai

munkába kezdtek a hetvenes és nyolcvanas években. Mindegyik téma esetében a hatalom, a reprezentáció és a tudástermelés reflektív szociológiai, irodalmi és társadalomtörténeti elemzése volt fókuszban, és e megközelítésekben a „nem, rassz, osztály” interszekcionális kapcsolatrendszerének kritikai vizsgálata alapján komoly szellemi konglomeráció jött létre. Ezen irányzatok komoly progresszív erőt képviseltek, bár ekkor még csak a nyugati akadémiai élet bizonyos szegmensein belül. Létrejött a posztkoloniális kritika, a radikálisabb feminizmus és a rasszizmuskritika laza és sokszor egymással is vitatkozó koalíciója, amely mind az alávétettség problémájával foglalkozott. Ez óriási hatást gyakorolt a migráció későbbi vizsgálatára.

Ebben a fejlődésben a migráció kérdése és problémája több szempontból is szerepet játszott. Először is a fenti konglomerátumban nagy számban vettek részt migránsok, sőt, sokan az egész szellemi mozgalmat a harmadik világból a nyugati, elsősorban az amerikai egyetemekre érkezett gondolkodók intellektuális kreativitásának tudták be. Ilyen kritikai gondolkodó volt Aimé Césaire vagy Frantz Fanon, akik a gyarmatokról a metropoliszba való vándorlás után olyan kulturális, diskurzív és társadalmi gyakorlatokkal szembesültek, amelyek megalapozták kritikájukat. Így jutottak el a koloniális diskurzusok kritikájáig és a diskurzív ellenállás problémájáig már az ötvenes és hatvanas években, főképp Gramsci hegemonia-értelmezése alapján (Césaire, 2000; Fanon, 2000). Kulcsfontosságú volt a négritude mozgalom támogatása és megalkotása a civilizatorikus és asszimilációs logikával szemben. Sok szempontból az ő munkájukat követte a palesztin Nakbat, és kényszermigrációt elszenvedő Edward Said, aki Gayatri Spivakkal együtt a nem európai identitások és kulturális perspektívák ellehetetlenülését és a diskurzív hatalom kérdéseit úgy fogalmazták meg, hogy azok lehetőséget teremtenek a gyarmatosítottak példáján keresztül a bevándorlók sokszor nemileg is eltérő identitásainak értelmezésére vagy reflektív kritikai vizsgálatára (Spivak, 1990). E gondolkodásban például már a hetvenes és nyolcvanas években nagyon fontos kérdéssé vált a kulturális egység, a nyelvi és kulturális hibriditás, a keveredés és a határ kérdése, különösen Homi Bhabha szövegeiben, ami a későbbiekben kiemelkedően fontos problémává vált e szellemi körben (lásd Bhabha, 2002).

Ugyancsak ide sorolandó a nyolcvanas évekbeli kritikai rasszizmus irodalma, többek között John Rex nagyhatású tanulmánya, amely nagyban épített a migráció és a bevándorlás kérdésére mint olyan strukturális helyzetre és tapasztalatra, ahol a rasszizmus könnyen feléled és komoly hatással bír (Back and Solomos, 2000, pp. 4–5; Rex, 2000, pp. 119–125). Jól mutatja az összefüggést az is, hogy a jobbra e korszak irodalmára építő és a rasszizmust taglaló szöveggyűjtemény számos szerzője hosszabban foglalkozott a migráció és a diaszpóra kérdéseivel

már a globalizáció korszaka előtt. Például ilyen szerző volt Robert Miles, Matthew F. Jacobson és Avtar Brah (Back and Solomos, 2000).

A kritikai diskurzív formációk, különösen az identitáspolitikai elemekkel operáló változatok majd komoly szerepet kapnak az antimigráns blokk későbbi ellenségképeként, miközben nagyon jelentős szerepet játszottak a fejlődés, a szegénység, a társadalmi és a nemi egyenlőtlenség és az emberi jogok migrációval kapcsolatos kérdéseinek későbbi megfogalmazásában. Ezek a perspektívák a későbbiekben, a globalizáció korában sokban hatottak a diskurzív folyamatokra.

A MIGRÁCIÓ MINT A NÉPESEDÉSI DISKURZUSOK TÖRÉSPONTJA: ÖSSZEFOGLALÓ MEGJEGYZÉSEK A NYOLCVANAS ÉVEKBELI DISKURZÍV ELEMÉKRŐL ÉS TÖRTÉNETI KÖVETKEZMÉNYEIKRŐL

A demográfiai diskurzusok a kiinduló történeti helyzetben nem tudták egyértelműen kezelni a migráció kérdését. Csak korlátok között volt elfogadható számukra és csak ambivalensen tudták kezelni a tömeges migráció kérdését. Olyan töréspontokat jelentettek a migrációs feszültségek, amelyek megroppanhatták a korábbi diskurzív mintákat, és eltolhatták őket a „migrációpártiság” és a „migrációellenesség” irányába, amint a migrációs folyamatok intenzitása és térbeli szerkezete megváltozott.

Az alábbi összefoglaló táblázat (3. táblázat) tartalmazza a főbb diskurzív elemeket és azok jelentőségét a későbbi migrációs vita és a migráció alapú diskurzív blokkok megerősödése szempontjából.

Mint jól látható, a nyolcvanas évekbeli diskurzusok nagyon sok elemükben közvetlenül, illetve nem szándékolt hatásmechanizmusok révén előkészítették a terepet a migrációs alapú blokkok felemelkedéséhez, sőt bizonyos diskurzív kapcsolatokban már meg is jelenítették vagy előre vetítették a migrációs konfliktus főbb elemeit. Egyrészt az adott diskurzív minták a nyolcvanas években (leszámítva a fejlődéselvű kritikai diskurzust) mind erősen biopolitikai jellegűek voltak, és absztrahált népszerűfogalmakkal és erőforrásképzetekkel operáltak. Fenntartották, hogy a népesedési dilemmák és/vagy a piaci versenyképesség absztrakt és eltárgyasított kívánalmi alapján a népesedésbe be kell avatkozni, és ambivalens módon a bevándorlást vagy fel kell gyorsítani a népességsökkenés és az esetleges munkaerőhiány ellensúlyozására, vagy pedig le kell lassítani, ad absurdum le kell állítani a helyi lakosság kulturális és gazdasági védelme érdekében, vagy éppen strukturális reformokkal kell e konfliktus versengési feszültségeit lecsökkenti. Leszámítva a fejlődéselvű irányzatokat, e beavatkozások

során a társadalmi csoportok hierarchikus, szelektív és differenciált támogatásával kell a fontosnak vélt demográfiai egyensúlyokat beállítani. Szinte mindegyik diskurzus (a kritikai-fejlődési diskurzust leszámítva) ezáltal alapot adott rasszista vagy esszencializáló kirekesztésre, eltárgyasításra az állami-politikai beavatkozás inherens eszközeként (Foucault, 1991). Több diskurzus magában hordozott, vagy akár meg is jelenített biopolitikai pánikot, amelynek keretében az európai gazdasági-demográfiai hanyatlás ellensúlyozására és/vagy egy adott csoport védelmére szólítanak fel a diskurzus aktorai valamilyen kárt okozó (túlzottan szapora, idegen kultúrájú stb.) csoport terjeszkedésével szemben. Több diskurzus (mint például a szocialista modernizációs, az etnikai versengés és a nemzeti revitalizációs értelmezési keretek) erős hangsúlyt helyeztek az állam demográfiai szuverenitására, és ez fontos történelmi precedenst teremt a későbbi migránellenesség szempontjából.

A nyolcvanas évek végére a radikálisabb társadalmi kritikán vagy a társadalmi oldal elsődlegességén alapuló diskurzív rendek részben el is tűnnek és/vagy feloldódnak a neokonzervatív vagy éppen a revitalizációs gondolatok irányában. Több helyen megjelenik már a nyolcvanas években az elitellenesség és a civil vagy éppen a nemzetközi szervezetekkel szembeni ellenérzés vagy az ellenük folytatandó politikai küzdelem igénye. Az átrendeződés oka a második világháború után kialakult történelmi-hatalmi rend kiüresedésében és a piacosításban keresendő. Ezek közül a legfontosabb, hogy a megelőző időszakok küzdelmeiben megroppantak a baloldali kritikai mozgalmak és társadalomátalkító tervek, megbomlott a szinte globális modernizációs konszenzus, miközben megerősödött a globalizációs piaci nyitás gondolata és később annak gyakorlata is. Ez pedig a népesség és a népesedés kérdésének újragondolását is szükségessé tette. A migrációnak mint a mobilitási formákat magába olvasztó absztrakt és piaci kategóriának a létrejötté és megerősödése a nyolcvanas évektől pedig éppen ezt az újraértelmezést és újrendezést szolgálta a történelmi folyamatok előrehaladásával.

Már a történelmi piaci és nyitási fordulat kezdeti időszakában főképp ezen eurocentrikus biopolitikai értelmezési keretek mentén értelmezhetők a migrációs szintek emelkedését és a globalizációs feszültségek kibontakozását. Szinte nem is volt porondon a biopolitikai alapokat megkérdőjelező kritikai diskurzus. Ez azt jelentheti, hogy a történelmi diskurzív minták egy jelentős része már a nyitási ciklus elejétől a mechanikus, a közvetlen demográfiai védekezés felé terelte a köz és az elit gondolkodását, sőt megteremtette a pro- és antimigrációs történelmi blokkok megszületésének hátterét.

Tulajdonképpen jól látszik, hogy már a nyolcvanas években, amikor a migrációs szintek emelkedése még nem kezdődött el, a migráció kérdését vagy negatívan vagy nagyon ambivalens módon értelmezték az egyes nagyobb diskurzusok. A malthusiánus, a demográfiai átmenet és több szempontból a kritikai-fejlődési diskurzus is tartalmazott migrációt igenlő elemeket, miközben erős kétségek is megfogalmazódtak. E blokk nagyon sok elemében bizonytalan és önellentmondásos volt, hiszen a migráció szükségességének hirdetését felülírja, megnehezíti az eurocentrikus védekezés gondolata és a migráció társadalmi kontextualizálásának hiánya, főképp a malthusiánus és a demográfiai átmenet diskurzusa esetében.

Ezzel szemben, éppen az erőteljes neokonzervatív fordulat révén, felállni készül egy szintén eurocentrikus, nemzetállami vagy regionális szinten szuverenista, a migrációt elutasító vagy nagyon erősen szelektálni kívánó diskurzív blokk, amely védi a „saját” csoportok és közösségek termékenységét, autochtonnak tekintett demográfiai és kulturális fejlődését, és teszi ezt egyre inkább a közösségeknek tekintett identitások megőrzése érdekében.

Ezek a változások, a migrációs alapú blokkosodás megjelent a különböző országok népesedéspolitikai törekvéseiben is, és az egyes típusokba tartozó államok esetében megkezdődött a migrációs kérdések újragondolása és a népesedéspolitikák felkészítése a migrációs folyamatok kezelésére. Megindult a migráció tudatos átgondolása, megjelent a migrációs tanulmányok gondolata mint egy új szakdiszciplína alapja. Más szavakkal mind a folyamatok, mind pedig a népesedési diskurzusok felől nézve megkezdődött egy migrációs fordulat, amelyben a kelet-európai térség kiemelt szerepet játszott.

3. táblázat: Diskurzív minták a nyolcvanas években: a diskurzív elemek és összefüggések áttekintése az antimigráns blokk szempontjából

	Malthusianus	Demográfiai átmenet	Szocialista modernizáció	Konzervatív reformizmus	Narodnyik, etnikai rivalizáció	Nemzeti revitalizáció	Fejlődéspárti, kritikai
Történelmi és társadalmi alapfeltevések	Eurocentrikus; az erőforrásokért folytatott direkt verseny	Eurocentrikus; mihamarabbi és társadalmilag meg támogatott konvergencia a demográfiai viselkedésben, hogy ne legyen éles verseny	Egyre inkább eurocentrikus; az állami szuverenitás és a tervezés mindenhatósága	Eurocentrikus; megadott értékek védelmében reformista	Eurocentrikus; főképp a kelet-európai kislepek demográfiai-etnikai küzdelme fontos, amelyben a szociális háttér szerepet játszik	Szélsőségesen etnocentrikus; radikális beavatkozás kell az identitás és biológiai erő védelmében	Nem eurocentrikus; struktúra- és modellváltás oldja meg a népesedési dilemmákat
Népeség-növekedés	Kulcsprobléma a túlzott növekedés, lassítás szükséges	Lassan háttérbe szorul a népeség-növekedés kérdése, de fontos a globálisan eltérő ütemek konvergenciája alacsony szinten	Nulla növekedés a cél; a népesedési folyamat optimalizálása szükséges	Nem kulcsprobléma; semleges-séget hirdet e tekintetben, de esetenként megjelenik a népesedési erő gondolata	Szociálisan „elnyomott” etnikumok esetében fontos kérdés	Versengő államok esetében a biológiai erő megtestesítője a népesesszám; ez az erő a „saját” csoportnál kell, hogy legyen	A gazdasági növekedés és struktúra-váltás a szabályozás legfontosabb eszköze

	Malthusianus	Demográfiai átmenet	Szocialista modernizáció	Konzervatív reformizmus	Narodnyik, etnikai rivalizáció	Nemzeti revitalizáció	Fejlődéspárti, kritikai
Termékenység-csökkenés	Az egyik legfontosabb cél, közvetlenül elő kell segíteni.	Mindenképp le fog zajlani, de történetileg eltérő időben és tempóban; egyes országok és régiók termékenysége nagyon alacsony lesz	Meg kell állítani, ha a reprodukációs szint alá süllyed és a jólét növekedésével nem szabad csökkennie	Nem szabad elősegíteni „erőszakos” eszközökkel; fő ellenség az abortusz terjedése; meg kell akadályozni a túlzottan nagy csökkenést	Háttérbe szoruló etnikai csoportok esetén meg kell fordítani	Csak az „értéktelen” népesség esetében támogatandó; a biológiai erőt jelenti, ha magas	Csak társadalmi fejlődés eredményeként fogadható el és nem szükségszerű
Halandóság és elöregedés	A születés-korlátozás pozitív hatása lehet a kisebb elszegényedés; az elöregedés nem jelenik meg problémaként	Szükség lehet demográfiai importra a fejlett országokban, hogy az öregeket kezelhető legyen	Mindegyik demográfiai folyamatot érdemes optimalizálni; a halandóság javítása is kulcsfontosságú	Nem temetiződik először, de a korábbi termékenységi szintek fenntartása segít az öregeket kezelésében	A természeti fogyás egyik eleme és a hanyatlás jele, ha túlzottan magas	A biológiai leépülés folyamatának részeként értelmezendő; a fiatal népesség erőt jelent	A globális egyenlőtlenség részeként tematizálódik a túlzottan magas halandóság
Elvándorlás	Végő társadalmi szelepek lehet; a hazaküldött pénz segíthet az otthoni szegénység leküzdésében	Nem értelmezi	Nem tematizálja, sokszor tabusítja; csak korlátozottan, tervszerű keretek között érvényesülhet a szocialista országok között	Csökkenendő, csökkenti a hagyomány erejét	Etnikai veszteség a versengésben, gazdasági átalakítással kell visszafogni	Csak ha a térfoglalást szolgálja, máskülönben „vereszteség”	Igen komoly probléma, egyenlőtlenség csere eredménye és része, fejlődési veszteséget jelent; a helyi gazdaság termelje ki a megfelelő erőforrásokat, szerkezetváltás szükséges

	Malthusianus	Demográfiai átmenet	Szocialista modernizáció	Konzervatív reformizmus	Narodnyik, etnikai rivalizáció	Nemzeti revitalizáció	Fejlődéspárti, kritikai
Bevándorlás	A túlzott beáramlás probléma, védekezni kell vele szemben	Szükség van rá, de csak szelektíven, a helyi középosztályi és gazdasági igényeknek megfelelően	Korlátozottan, de szervezett, „tervszerű” migráció kell, nem történhet kizsákmányoló formában	Csekély mértékben kívánatos; erősen szelektált embereket beengedni, néhány kivételtől eltekintve	Bomlasztja az etnikai közösséget; erős idegenellenesség	Csak nagyon szelektíven szabad, csökkenteni kell; óvni kell a helyi „biológiai” erőt és identitást; a „saját” csoport restriktív védelme is szükséges	Nem ellenséges, fejlődési potenciál is lehet
Segítendő vándor csoport	Túlnépesedett és szegény csoportok elvándorlása	Az adott gazdasági és társadalmi rendbe beilleszthető csoport, amely alkalmazkodik a helyi demográfiai viselkedéshez	Szakkunckások és szakértelmiségiek a szocialista országokban, baloldali menekültek	Csak az erkölcsi és társadalmi rendet nem veszélyeztető kisebb csoportok elvándorlása és bevándorlása; kulturális közelség kell vagy gyors asszimiláció	Korlátozott mértékben az azonos etnikum bevándorlása	Saját faj és etnikum visszaáramlása és bevándorlása, ha jó biológiai erőt képviselnek	Falusi és városi szegények belső és külső migráció esetén is. A volt gyarmatok lakosai.

IRODALOM

- Alamgir, A. K. (2017). From the field to the factory floor: Vietnamese government's defense of migrant workers' interests in state-socialist Czechoslovakia. *Journal of Vietnamese Studies*, 12(1), 10–41.
- Andorka R. (1990). Hozzászólás Heller Mária – Némedi Dénes – Rényi Ágnes "Népesedési viták Magyarországon 1960–1986" c. tanulmányához. In Monigl I. (szerk.), *Népesedési viták Magyarországon 1960–1986* (146–150. o.). KSH NKI Kutatási Jelentései 37. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet.
- Avramov, D. and Cliquet, R. (2016). The ideological divides and the uptake of research evidence: The case of the United Nations World Population Conferences. *Demográfia English Edition*, 59(5), 83–116.
- Back, L. and Solomos, J. (2000). Introduction: Theorising race and racism. In L. Back and J. Solomos, (Eds.), *Theories of race and racism: A Reader*. London: Routledge.
- Bányay G. (1990). Magyar Holocaust 1950–1990: Tanulmány az abortuszról. *Kagylókürt*, 6.
- Barr, D. M. and Lee, K. Y. (1999). Race, culture and genes. *Journal of Contemporary Asia*, 29(2), 145–167.
- Barrett, D. and Kurzman, C. (2004). Globalizing social movement theory: The case of Eugenics. *Theory and Society*, 33(5), 487–527.
- Bashford, A. (2014). *Global population: History, geopolitics, and life on Earth*. New York: Columbia University Press.
- Beach, B. (1989). *Integrating work and family life: The home-working family*. New York: SUNY Press.
- Betz, H.-G. (1990). Politics of resentment: Right-wing radicalism in West Germany. *Comparative Politics*, 23(1), 45–60.
- Bhabha, H. K. (2002). A Másik kérdése: sztereotípa, diszkrimináció és kolonializmus diskurzusa. In Bókay A., Vilcsek B., Szamosi G. és Sári L., (szerk.), *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. Szöveggyűjtemény* (630–643. o.). Budapest: Osiris.
- Brunnbauer, U. and Taylor, K. (2004). Creating a 'socialist way of life': Family and reproduction policies in Bulgaria, 1944–1989. *Continuity and Change*, 19(2), 283–312.
- Castells, M. (2003). *Az identitás hatalma - Az információ kora - Gazdaság, társadalom és kultúra* - II. kötet. Budapest: Gondolat.
- Césaire, A. (2000). *Discourse on Colonialism*. New York: Monthly Review Press.
- Crane, B. B. (1994). The transnational politics of abortion. *Population and Development Review*, 20, 241–262.
- Doboş, C. (2018). Beyond ideologies: East-European demographic experiments across the Iron Curtain. In A. Hincu and V. Karády, (Eds.), *Social Sciences in the Other Europe*

- since 1945 (pp. 332–361). Central European University Press.
- Emerson, M. O. and Hartmann, D. (2006). The rise of religious fundamentalism. *Annual Review of Sociology*, 32, 127–144.
- Fanon, F. (2000). The fact of blackness. In L. Back and J. Solomos, (Eds.), *Theories of race and racism: A reader* (pp. 257–266). London: Routledge.
- Finkle, J. L. and Crane, B. B. (1985). Ideology and politics at Mexico City: The United States at the 1984 International Conference on Population. *Population and Development Review*, 11(1), 1–28.
- Foucault, M. (1991). Right of death and power over life. In P. Rabinow, (Ed.), *The Foucault Reader* (pp. 258–273). London: Penguin.
- Greenhalgh, S. (1996). The social construction of population science: An intellectual, institutional and political history of twentieth-century demography. *Comparative Studies in Society and History*, 38(1), 26–66.
- Haney, L. (2002). *Inventing the needy: Gender and the politics of welfare in Hungary*. Berkeley: University of California Press.
- Hann, C. (2019). *Repatriating Polanyi: Market society in the Visegrád Countries*. Budapest: CEU Press.
- Heller Á., Némédi D. és Rényi Á. (1990). Népesedési viták Magyarországon 1960–1986. In Monigl I. (szerk.), *Népesedési viták Magyarországon 1960–1986* (14–125. o.). KSH NKI Kutatási Jelentései 37. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet.
- Hunter, H. J. (1976). *The United Nations World Population Conference, 1974, with text of World Population Plan of Action: Discussion outline, annotated references and commentary on social welfare services*. The University of Michigan. http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNAAH494.pdf.
- Ipsen, C. (1993). The organization of demographic totalitarianism: Early population policy in fascist Italy. *Social Science History*, 17(1), 71–108.
- Káposztás F. és Klinger A. (1987). Adalék Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, a Német Demokratikus Köztársaság és a Szovjetunió népesedéspolitikájáról. *Demográfiai Tájékoztató Füzetek*, 1987/2. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Kiss T. (2010). *Adminisztratív tekintet. Az erdélyi magyar demográfiai diskurzusok összehasonlító elemzéséhez, az erdélyi magyar népesség konstrukciójáról*. Kolozsvár, Románia: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Kligman, G. (1998). *The politics of duplicity: Controlling reproduction in Ceausescu's Romania*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Klinger A. és Monigl I. (1981). Népesedés és népesedéspolitika Magyarországon az 1970-es és az 1980-as évtizedben. *Demográfia*, 24(4), 395–433.
- Konrád Gy. és Szelényi I. (1989). *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest:

Gondolat.

- Leman, J. (1987). *From challenging culture to challenged culture: The Sicilian cultural code and the socio-cultural praxis of Sicilian immigrants in Belgium*. Leuven: Leuven University Press.
- Lienesch, M. (1982). Right-wing religion: Christian conservatism as a political movement. *Political Science Quarterly*, 97(3), 403–425.
- McKeegan, M. (1993). The politics of abortion: A historical perspective. *Women's Health Issues*, 3(3), 127–131.
- Melegh, A. (2006). *On the East/West slope*. Budapest: CEU Press.
- Melegh, A. (2011). Living to ourselves: Localizing global hierarchies in state socialist Hungary in the 1970s and 1980s. *Journal of Modern European History*, 9(2), 263–283.
- Melegh, A. (2014). Biopolitika, régiók és demográfia. In Őri P. (szerk.), *Szám-(és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás Tiszteletére* (23–58. o.). Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Melegh, A. (2017). Historical demography. In D. Mishkova and B. Trencsényi, (Eds.), *European regions and boundaries: A conceptual history* (pp. 300–321). Sofia: Central European University, Berghan Books.
- Melegh, A. (2022). *A migrációs fordulat és Kelet-Európa: Globális történeti szociológiai elemzés*. Akadémiai Doktori Értekezés. Budapest.
- Melegh, A. (2023). *The migration turn and Eastern Europe: A global historical sociological analysis*. Zurich: Palgrave Macmillan Cham.
- Monigl I. (szerk.) (1990). *Népesedési viták Magyarországon 1960–1986*. KSH NKI Kutatási Jelentései 37. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet.
- Perez-Lopez, J. and Diaz-Briquets, S. (1990). Labor migration and offshore assembly in the socialist world: The Cuban experience. *Population and Development Review*, 16(2), 273–299.
- Petersen, W. (1988). Marxism and the population question: Theory and practice. *Population and Development Review*, S14, 77–101.
- Polányi K. (2004). *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Portes, A. and Böröcz, J. (1989). Contemporary immigration: Theoretical perspectives on its determinants and modes of incorporation. *International Migration Review*, 23(3), 606–630.
- Prebisch, R. (1954). *The relationship between population growth, capital formation and employment opportunities in under-developed countries*. Proceedings of the World Population Conference, 1954, Rome, 31 August - 10 September 1954. https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/12867/037_en.pdf.

- Quine, M. S. (1996). *Population politics in twentieth century Europe*. New York: Routledge.
- Rex, J. (2000). Race relations in sociological theory. In L. Back and J. Solomos, (Eds.), *Theories of race and racism: A Reader*. London: Routledge.
- Buckley, J. L. (1984, May 7). *James Buckley to Becky Norton Dunlop* [letter]. Ronald Reagan Library (Collection Cicconi, James W.: Files, Box 15, file folder: World Population Conference I (3), FOIA ID: F1997-066/9, D. Cohen, date: 08/13/2004), Simi Valley, CA, United States. <https://www.reaganlibrary.gov/public/digitallibrary/snof/cos/cicconi/box-15/40-94-6914308-015-005-2016.pdf>
- Sarkar, M. (2017). Létbizonytalanság-termelés: A bangladesi transznacionális vándor-munkások látszatszabadságának intézményesülése. *Eszmélet*, 29(116), 60–87.
- Sassen, S. [1988] (2006). Foreign investment: A neglected variable. In A. M. Messina and G. Lahav, (Eds.), *The migration reader: Exploring politics and policies* (pp. 596–608). London: Lynne Rienner Publishers.
- Spivak, G. C. (1990). *The post-colonial critic: Interviews, strategies, dialogues*. London: Routledge.
- Stycos, J. M. (1967). Politics and population control in Latin America. *World Politics*, 20(1), 66–82.
- Szabady E. (1978). Nemzetközi és magyar népesedési kérdések. *Demográfia*, 21(2–3), 310–314.
- Szelényi, I. (2016). Pakistani guest workers in the United Arab Emirates. *Demográfia English Edition*, 59(5), 4–46.
- Teitelbaum, M. S. and Winter, J. (1998). *A question of numbers: High migration, low fertility and the politics of national identity*. New York: Hill & Wang.
- Timmons, R. J. and Hite, A. B. (Eds.) (2000). *From modernization to globalization: Perspectives on development and social change*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Tolnai Gy. (1950). Népesedés a kapitalizmusban és a szocializmusban. *Statisztikai Szemle*, 31(5), 369–379.
- Tóth P. P. (1997). *Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon (1988–1994)*. Budapest: Püski Kiadó.
- Trencsényi, B., Kopecek, M., Gabrijelcic, L. L., Falina, M., Baár, M. and Janowski, M. (2018). *A history of modern political thought in East Central Europe, Volume II: Negotiating modernity in the “short twentieth century” and beyond*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Turda, M. (2010). *Modernism and eugenics*. Palgrave Macmillan.
- Turda, M. (2013). In pursuit of Greater Hungary: Eugenic ideas of social and biological improvement, 1940–1941. *Journal of Modern History*, 85(3), 558–591.
- United Nations (1990). *International Convention on the Protection of the Rights of All*

- Migrant Workers and Members of Their Families*. Adopted by General Assembly resolution 45/158 of 18 December 1990. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-protection-rights-all-migrant-workers>
- United Nations (2015). *World Population Policies Database* [adatbázis]. Elérhető: <https://esa.un.org/poppolicy/>
- Vígvári, A. and Gerőcs, T. (2017). The concept of 'peasant embourgeoisement' in the perspective of different historical conjunctures. *Studia UBB Sociologia*, 1, 85–104.
- Wallerstein, I. (2010). *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Budapest: L'Harmattan-Eszmélet.
- Wanrooij, B. P. F. (2002). Italian society under fascism. In A. Lyttelton, (Ed.), *Liberal and fascist Italy: 1900–1945* (pp. 175–195). Oxford: Oxford University Press.
- Weiner, M. and Teitelbaum, M. S. (2001). *Political demography, demographic engineering*. New York, Oxford: Berghan Books.
- Wodak, R., Khosravini, M. and Mral, B. (Eds.) (2013). *Right-wing populism in Europe: Politics and discourse*. Bloomsbury Academic.
- World Population Conference (1975). *Report on the second inquiry among governments on population and development: Report of the secretary-general*. New York: United Nations Economic and Social Council.

TOWARD THE CREATION OF BLOCKS: MIGRATION AND POPULATION DISCOURSES IN THE 1980S (PART 2)

ABSTRACT

The paper claims that there has been an increase in global geographic mobility from the 1980s onwards, and this posed a challenge to population discourses as they were focusing on fertility and handled migration in an ambivalent way. All key discourses (Malthusian, demographic transition, socialist modernization, conservative, ethnic-Narodnik, revitalization, and developmentalist ones) were able to see migration as a necessity and, at the same time, could aim for strict control over it in various conflicting ways. In the specific global historical context, this discursive background was prone to change due to the global increase in migration in later periods and lead to the creation of a pro-migration, pro-opening up, and a nationalist, anti-migrant, pro-control historical-political bloc, especially due to the decline of the developmentalist critical discourse globally and in Eastern Europe.

Keywords: globalization, migration, population discourses, discursive blocks

MELLÉKLET

M3. táblázat: A szocialista modernizáció diskurzusának elemeit mutató népesedéspolitikák jellemzői a világ különböző országaiban, 1986

Ország	Növekedés		Termékenységi szint		Családtervezés kormányzati támogatása ^c	Bevándorlás		Elvándorlás	
	megtélése ^a	politika ^b	megtélése ^a	politika ^b		megtélése ^a	politika ^b	megtélése ^a	politika ^b
Albánia	2	2	2	2	1	2	2	2	2
Fehéroroszország	2	2	2	2	1	2	2	2	2
Bulgária	1	1	1	1	1	2	2	2	2
Kambodzsa	1	1	1	1	2	2	2	3	3
Csehszlovákia	2		2			2	2	2	2
Koreai Népi Demokratikus Köztársaság	1	1	2	2	1	2	2	2	2
Német Demokratikus Köztársaság	1	1	1	1		2	2	2	2
Magyarország	1	1	1	1	1	2	2	2	2
Laoszi Népi Demokratikus Köztársaság	1	1	2	2	2	2	2	2	2
Mongólia	1	1	1	1	1	2	2	2	2

Ország	Növekedés		Termékenységi szint		Családtervezési kormányzati támogatása ^c	Bevándorlás		Elvándorlás	
	megítélése ^a	politika ^b	megítélése ^a	politika ^b		megítélése ^a	politika ^b	megítélése ^a	politika ^b
Lengyelország	2	4	2	2	1	2	2	2	2
Románia	2	1	1	1	2	2	2	2	2
Ukrajna	2	2	2	2	1	2	2	2	2
Szovjetunió	2	2	2	2	1	2	2	2	2
Jugoszlávia	4	5	4	5	1	5	5	3	

a 1 = túl alacsony, 2 = kielégítő, 3 = túl magas, 4 = regionálisan változó, 5 = nem jelentős

b 1 = növelés, 2 = szinten tartás, 3 = csökkentés, 4 = nincs beavatkozás, 5 = regionálisan változó

c 1 = közvetlen támogatás, 2 = korlátozott

Forrás: United Nations, 2015 (hozzáférés: 2020. július 20.)

Definíciók: https://population.un.org/poppolicy/img/Definitions_Policy_Variables.pdf

M4. táblázat: A konzervatív diskurzus elemeit mutató népesedéspolitikák jellemzői a világ különböző országaiban, 1986

Ország	Növekedés		Termékenységű szint		A család tervezés kormányzati támogatása	Bevándorlás		Elvándorlás	
	megtétele ^a	politika ^b	megtétele ^a	politika ^b		megtétele ^a	politika ^b	megtétele ^a	politika ^b
Chile	1	4	1	4	1	2	2	2	2
Kongói Demokratikus Köztársaság	1	4	1	4	1	2	2	2	2
Ciprus	1	1	1	1	1	2	2	2	2
Német Szövetségi Köztársaság	1	1	1	1	1	3	3	2	2
Franciaország	1	1	1	1	1	3	3	2	2
Görögország	1	1	1	1	3	3	3	2	3
Vatikán	2	4	2	4	2	2	2	2	2
Irán (Iszlám Köztársaság)	2	4	2	4	1	3	3	3	3
Irak	1	1	1	1	2	2	2	2	2
Írország	2	2	2	2	2	2	2	3	3

Ország	Növekedés		Termékenységi szint		A család tervezési kormányzati támogatása	Bevándorlás		Elvándorlás	
	megítélése ^a	politika ^b	megítélése ^a	politika ^b		megítélése ^a	politika ^b	megítélése ^a	politika ^b
Izrael	1	1	1	1	1	1	1	3	3
Mauritánia	2	1	2	4	3	2	2	3	2
Nicaragua	2	4	2	4	1	2	2	3	3
Paraguay	2	4	2	4	1	1	1	2	3
Svájc	2	4	2	4	1	2	3	2	2

a 1 = túl alacsony, 2 = kielégítő, 3 = túl magas

b 1 = növelés, 2 = szinten tartás, 3 = csökkentés, 4 = nincs beavatkozás

c 1 = közvetlen támogatás, 2 = korlátozott, 3 = nincs támogatás

Forrás: United Nations, 2015 (hozzáférés: 2020. július 20.)

Definíciók: https://population.un.org/wpp/policy/Definitions_Policy_Variables.pdf

M5. táblázat: A revitalizáció és a közvetlen védelem diskurzusának elemeit mutató népesedéspolitikák jellemzői a világ különböző országaiban, 1986

Ország	Növekedés megtétele ^a	politika ^b	Termékenységi szint megtétele ^a	politika ^b	A család tervezés kormányzati támogatása	Bevándorlás megtétele ^a	politika ^b	Elvándorlás megtétele ^a	politika ^b
Kuwait	1	1	1	1	3	3	3	2	2
Omán	1	1	2	2	3	2	2	2	2
Katar	1	1	2	2	3	2	2	2	2
Szaúd-Arábia	1	1	2	2	2	2	2	2	2
Szingapúr	2	1	2	1	3	2	2	2	2
Egyesült Arab Emírségek	2	1	2	1	3	3	3	2	2

a 1 = túl alacsony, 2 = kielégítő, 3 = túl magas

b 1 = növelés, 2 = szinten tartás, 3 = csökkentés, 4 = nincs beavatkozás

c 1 = közvetlen támogatás, 2 = korlátozott, 3 = nincs támogatás

Forrás: United Nations, 2015 (hozzáférés: 2020. július 20.)

Definíciók: https://population.un.org/wpp/policy/Definitions_Policy_Variables.pdf

M6. táblázat: A fejlődési diskurzus elemeit mutató népesedéspolitikák jellemzői a világ különböző országaiban, 1986

Ország	Növekedés		Termékenységi szint		A család tervezés kormányzati támogatása	Bevándorlás		Elvándorlás	
	megtétele ^a	politika ^b	megtétele ^a	politika ^b		megtétele ^a	politika ^b	megtétele ^a	politika ^b
Kuba	2	4	2	4	1	2	2	2	3
Guinea	2	4	3	4	1	2	2	3	3
Líbia	2	4	2	4	1	3	3	2	2
Madagaszkár	3	4	3	4	1	2	2	2	2
Mozambik	2	4	2	4	1	2	2	2	3
Tanzánia	3	4	3	4	1	2	2	2	2

a 1 = túl alacsony, 2 = kielégítő, 3 = túl magas

b 1 = növelés, 2 = szinten tartás, 3 = csökkentés, 4 = nincs beavatkozás

c 1 = közvetlen támogatás, 2 = korlátozott, 3 = nincs támogatás

Forrás: United Nations, 2015 (hozzáférés: 2020. július 20.)

Definíciók: https://population.un.org/wpp/policy/Definitions_Policy_Variables.pdf

A CSALÁDREKONSTITÚCIÓTÓL AZ ESEMÉNYTÖRTÉNETI ELEMZÉSIG: A DEMOGRÁFIAI FOLYAMATOK MEGÉRTÉSE FELÉ VEZETŐ ÚT*

Őri Péter

ÖSSZEFOGLALÓ

Tanulmányunk két Pest megyei település, Tök és Zsámbék 19–20. századi termékenységtörténetét rekonstruálja. A két település egymással szomszédos, azonos földrajzi, gazdasági hatások érték, a korábbi demográfiai elemzések tanúsága szerint azonban két eltérő reprodukciós stratégiát testesítenek meg. A tanulmány célja, hogy a két település 19. századi és 20. század eleji termékenységtörténetét többváltozós statisztikai módszer (eseménytörténeti elemzés) segítségével részletesebben feltárja, rámutatva arra, hogy az eseménytörténeti elemzés milyen többféle lehetőségeket nyújt a hagyományos családrekonstitúcióval szemben.

A longitudinális elemzés feltárta, hogy a változás mindkét településen már az 1820-as évektől elindult, ám Zsámbékon sokkal magasabb szintről és csak a gazdaréteget érintette, míg Tökön minden társadalmi rétegben tapasztalható volt. A gazdák között a termékenységcsökkenés 1850 után vált erőteljessé, majd a 20. század első felére egy kevesebb, de fiatalabb életkorra összpontosuló szüléssel jellemezhető modern demográfiai magatartás alakult ki. A változás kezdeményezői a kisbirtokosok és a helyi elitcsoportok voltak, az átmenet következtében magasabb termékenységüket a földnélküli rétegek magasabb termékenysége váltotta fel. A magatartásváltás eredete az alkalmazkodás a helyi túlnépe-

* A dolgozat a 113100. számú OTKA-pályázat („Termékenységi átmenet mikroperspektívából a 19–20. századi Magyarországon”) keretében gyűjtött adatokra épül. Az adatok digitalizálásában Koloh Gábor, Szöllősi János és Törő Ágnes vett részt, Pakot Leventét értékes szakmai tanácsaiért illeti köszönet. A tanulmány alapjául a 2022. októberében, Krakóban, a Negyedik Nemzetközi Lengyel Történeti Kongresszuson (4th International Congress of Polish History) elhangzott előadás szolgált.

sedéshez, birtokaprózódáshoz, az elvándorlási lehetőségek változásához, de a településeken belül a mintakövetés, a diffúzió lehetőségét sem lehet kizárni. Az eseménytörténeti elemzés segít feltárni a folyamat részleteit, közelebb jutunk a demográfiai viselkedés megértéséhez, de a változások okainak teljes megértése csupán demográfiai források és demográfiai elemzési technikák alkalmazásával nem lehetséges.

Tárgyszavak: történeti demográfia, demográfiai átmenet, Magyarország népességtörténete, termékenységi átmenet, családrekonstrukció, eseménytörténeti elemzés

Őri Péter

KSH Népeségtudományi Kutatóintézet

E-mail: ori@demografia.hu

BEVEZETÉS

Az elmúlt közel hatvan évben komoly erőfeszítések történtek a hosszú távú demográfiai folyamatok feltérképezésére és megértésére. Az elméleti viták, a módszertani újítások, a nagy kutatási projektek, a nemzetközi és nemzeti népességtörténeti adatbázisok létrehozása, az esettanulmányok sokasága és az összefoglaló kötetek megjelentetése jelentős eredményeket hoztak. Feltárult előttünk a múltbeli demográfiai sokféleség számos részlete, határozott képünk van a modernkori változás időrendjéről és mibenlétéről, magyarán megismertük a demográfiai átmenet lefolyását és annak helyi változatait. Ha nem is minden régió vagy ország vonatkozásában, de nagyjából tudjuk, hogy mikor mi történt. Számos kérdést ugyanakkor ez a többévtizedes erőfeszítés sem válaszolt meg, csak bizonytalan válaszaink vagy hipotéziseink vannak a hogyan és miért kérdéseire. Ebben a tanulmányban a magyarországi kutatási tapasztalatok alapján próbáljuk összefoglalni jelenlegi tudásunkat, annak hiányosságait, illetve szeretnénk bemutatni azt is, hogy az elmúlt két-három évtized elemzési módszerei mennyiben segítették a problémák megoldását. A demográfiai átmenet sokrétű folyamatából a termékenység változására, annak magyarázatára szorítkozunk. Folytatni szeretnénk egyszersmind a történeti demográfiai mikrokutatások sorozatát, ami hozzásegíthet ahhoz, hogy a nagyobb területi egységekre vonatkozó képünk egy idő után teljesebbé váljon.

Miután részletes helyzetjelentést adtunk a nemzetközi és hazai kutatásokról, két magyarországi település demográfiai folyamatait vizsgáljuk a 18. század

vége és a második világháború közötti időszakra vonatkozóan. A németek lakta római katolikus Zsámbék és a közvetlenül mellette fekvő, elsősorban református magyar lakosságú Tök az eddigi kutatások alapján a demográfiai átmenet két eltérő mintáját testesíti meg, miközben ugyanazoknak a földrajzi, gazdasági hatásoknak volt kitéve. Így alkalmasnak tűnnek arra, hogy jobban megértsük a premodern demográfiai különbségeket és a demográfia átmenet változatait. Elemzésünkben a családrekonstitúciós vizsgálatokban szokásos arányszámok kiszámításával közelítjük meg a két település közötti termékenységi különbségeket, illetve az átmenet időrendjét. Majd eseménytörténeti modellek segítségével elsősorban a termékenységi átmenet társadalmi különbségeire koncentrálunk, így próbálunk meg válaszolni arra, hogy az átmenet hogyan zajlott le és milyen lokális variációi voltak.

ELMÉLETI HÁTTÉR

A népesedéstörténet iránti érdeklődés nem újkeletű, de a 19. század második felétől zajló látványos demográfiai változások (javuló halandóság, csökkenő termékenység, gyors ütemű és tartósan tűnő népességnövekedés) felerősítették azt. A második világháborút követően a globális népességrobbanás, a „baby boom”, majd a fejlett országokban a hosszú élettartamra és alacsony termékenységre épülő demográfiai modell kialakulása, a fokozódó nemzetközi vándorlás, a 20. század második felére prognosztizált népesedési krízisszituációk (az egyik oldalon a túlnépesedés, illetve a másikon az időződés, elnéptelenedés) tovább fokozták a tudományos megismerés igényét. Ugyanakkor a népességtudomány módszertani és elméleti fejlődése, a számítástechnika megjelenése, majd széleskörű elérhetősége egyre inkább lehetővé tette a növekvő igényeknek megfelelő, mind kifinomultabb kvantitatív elemzések elvégzését.¹

A megnövekedett érdeklődésre széleskörű kutatás, elméletalkotás és módszertani újítások formájában érkezett a válasz. A változások legnagyobb hatású értelmezését a demográfiai átmenet elmélete kínálja. Megalkotói a fejlett országok népesedési változásait próbálták leírni, majd ezeket a változásokat a modernizáció következményeként általános érvényű, elkerülhetetlen és visszafordítha-

¹ A népességtudomány 20. századi fejlődéséről lásd Dupâquier, 1999, pp. 23–71. A történeti demográfia kialakulásáról és történetéről: Rosental, 1996; Saito, 1996; Őri, 1999; Faragó, 2003; Fauve-Chamoux, 2016; egyes, a kutatásban fontosabb szerepet játszó országok historiográfiájáról Fauve-Chamoux et al., 2016; a történeti demográfia fejlődése szempontjából meghatározó angol és francia kutatásokról Őri, 2002; Buskó, 2003; Sohajda, 2003; Kitson, 2016; Séguy, 2016; az észak-európai (svéd) és közép-európai (német, osztrák, lengyel, cseh) történeti demográfiáról Faragó, 2002. A magyar kutatások történetéről teljesebb képet ad: Faragó és Őri, 2021.

atlan jelenséggként értékelték.² Az elmélet szerint a modernizáció vívmányaként a jobb, kiegyensúlyozottabb táplálkozás, a köztisztaság, közegészségügy fejlődése, a személyes higiénia javulása, a járványok idején a vesztegzári intézkedések már a 20. század előtt a halandóság javulását eredményezték. A halandóság javulásával nagyobb lett a felnőttkorig történő továbbélés esélye. A „kínálati” oldal növekedése a családnagyságok növekedésével járt volna, ha egy idő után nem következik be a gyermekek iránti „kereslet” csökkenése is a tudatos termékenységszabályozás formájában. A hosszabb élettartam modernizációs vívmány, a termékenység korlátozása pedig ehhez a változáshoz való alkalmazkodás. A modernizáció olyan változásokat is hozott, amelyek a halandóság javulása mellett szintén a kisebb családnagyság irányába hatottak. Ilyenek az urbanizáció, az agrárfoglalkoztatottság visszaesése, a növekvő társadalmi mobilitás, a nők helyzetének megváltozása, az iskolázottság emelkedése vagy a női munkavállalás terjedése. Mindezek felértékelték a női munkaerő jelentőségét és az iskolázottság szerepét, költségesebbé tették a gyermekvállalást és a gyermeknevelést. A hagyományos agrártársadalmakban és a korai iparosodás időszakában a gyermekek viszonylag korán bekapcsolódtak a család fenntartásába, a 19. század második felétől azonban ez a folyamat kitolódott, a gyermeknevelés egyre nagyobb szülői ráfordítást igényelt, a javak intergenerációs áramlása pedig megfordult (Caldwell, 1982). Más megfogalmazásban a sok, viszonylag kis ráfordítással felnevelt és korán hasznot hajtó gyermek helyett a hangsúly a kevesebb, jobban iskolázott, nagyobb ráfordítással felnevelt gyermekekre került („*quantity-quality trade-off*” – Becker, 1981).

Míg a halandósági átmenet részletei, pontos szakaszolása vagy különböző szakaszaiban a meghatározó okainak azonosítása ma is vitákat generál, a modernizációhoz való kapcsolódása nem kérdéses.³ A termékenységi átmenettel kapcsolatban azonban a viták máig tartanak. A többévtizedes *European Fertility Project* (EFP), amely népszámlálási és népmozgalmi adatokból erre a célra konstruált termékenységi mutatók segítségével (Dányi, 1991b) regionális (megyék és

2 A demográfiai átmenet klasszikus elméletéről lásd: Notestein, 1945; Davis, 1945. Mindmáig legrészletesebb tárgyalását J. C. Chesnais művében (1986) találjuk. Az átmenet elméletével szembeni kritika a változás tényét nem vonja kétségbe, de a változás okaira, módozataira és időzítésére vonatkozó megállapítások általánosíthatóságát igen. Más szóval a tradicionális demográfiai rendszerről a modern demográfiai rendszerre való áttérésnek számos lokális változata lehetett, és a kiváltó okok sem voltak feltétlenül mindenhol azonosak. Lásd még: Livi-Bacci, 1999, 2000; Lee et al., 2010. A demográfiai átmenetről magyarul lásd: Szentgáli, 1991; Andorka, 1987, 1991; Melegh és Őri, 2003; Illés, 2021; Koloh, 2021a. A termékenységi átmenet bővebb összefoglalásai: Őri, 2018; Kis és Őri, 2022.

3 A halandósági vagy másként epidemiológiai átmenet (tehát a megbetegedések és elhalálozások halálokok és életkor szerinti mintájának megváltozása) szakaszolásáról lásd: Omran, 1971. Magyarul részletesen a témáról lásd: Kovács, 2012; Bálint, 2016. A halandósági átmenet elindulásáról, okairól lásd: McKeown, 1976 és Livi-Bacci, 1991. A témát átfogóan tárgyalja: Riley, 2001.

kisebb közigazgatási egységek) szinten vizsgálta az európai termékenységcsökkenést, csak igen gyenge kapcsolatot talált a gazdasági fejlettséggel vagy a csecsemőhalandóság javulásával (Coale and Watkins, 1986). Eszerint a tudatos születésszabályozás nem a megváltozott (modernizálódó) világhoz való alkalmazkodás volt, hanem egy új társadalmi viselkedés elterjedése (diffúziója). Coale „*ready, willing and able*” modellje szerint (Coale, 1973) a fogamzásgátlás technikai ismeretesek voltak a termékenységi átmenet előtt is (*ability*), bizonyos körülmények között ez a magatartásforma előnyösnek, kívánatosnak tűnhetett (*willingness*), így a kérdés, hogy kulturálisan, erkölcsileg mennyire volt megengedhető (*readiness*). A termékenységi átmenet idején valójában a *readiness* terjedésének vagyunk tanúi. Oka nem közvetlenül a gazdasági-társadalmi modernizáció, hanem olyan kulturális változások, mint a szekularizáció és az iskolázottság terjedése. Ezek a tényezők ugyan nem függetlenek a modernizációtól, de mélyebb történeti gyökereik vannak, és a középkorig vagy a kora újkorig visszanyúló felekezeti, etnikai és regionális különbségeket mutatnak. Így a születésszabályozás megjelenése és elterjedése nem kizárólagosan az iparosodott régiókhoz kötődött, hanem olyan területekhez, felekezeti vagy etnikai csoportokhoz, amelyek hagyományosan szemben álltak a világi és egyházi tekintéllyel (pl. középkori eretek mozgalmak, protestantizmus).

Világos, hogy a diffúziós modell csupán a változás kronológiáját és a terjedés mechanizmusát képes leírni. Nem ad azonban választ arra a kérdésre, hogy mi teszi kívánatosszá az új viselkedésformát (Andorka, 1997, 274. o.). Nyilvánvaló, hogy nemcsak az iparosodás vagy a csökkenő csecsemő- és gyermekhalandóság képes kiváltani a termékenység tudatos szabályozását, hanem az is valószínű, hogy egyes érték- és normarendszerek könnyebbé teszik annak terjedését, de a kiváltó ok(ok) továbbra sem ismeretesek. A francia történeti demográfiai kutatás a 18. század második felére teszi egyes régiókban a tudatos születéskorlátozás elterjedését, és az értékek és normák fokozatos változásával magyarázza azt. A malthusiánus késői házasság mint születésszabályozó eszköz már hosszabb múltra tekinthetett vissza, hozzászoktatta az embereket az önmegtartóztatáshoz, és ez az attitűd tette lehetővé a házasságon belüli születésszabályozás megjelenését vallásos, rurális környezetben (Burgièrre, 2000, p. 66). Azaz nem a szekularizáció miatt jelent meg a születésszabályozás, hanem az asketikus morál félreértelmezése folytán tűnt erkölcsös magatartásnak a *coitus interruptus* (Chaunu, 1998, p. 96). Hogy ez kielégítő magyarázat-e, ki-ki döntse el maga, mindenesetre Chaunu a 17. századi Anglia alacsony termékenységű, malthusiánus világát minden probléma nélkül gazdasági okokra vezeti vissza.

Úgy tűnik tehát, hogy a Coale által megfogalmazott technikai és motivációs elemek bármikor felbukkanhatnak, a késztetés akkor jelenik meg, amikor az valamilyen szempontból előnyösnek látszik. Fogadjuk el, hogy ez az előny lehet materiális vagy morális természetű is, de léteznie kell. Azonban épp a *readiness*-faktor és a fenti francia példa mutatja, hogy az adaptációs és a diffúziós modell nem zárja ki egymást, a legtöbb esetben a kettő kibogozhatatlanul fonódik össze. A kultúra sohasem egy változatlan rendszer, mindig mozgásban van a szereplők folytonos értelmezése által, ami folyamatosan módosítja a cselekvés kontextusát (Hammel, 1990, p. 457). A változás mindig egyéni szinten kezdődik, az új viselkedésforma terjedése történhet egyszerű mintakövetés útján (pl. az elitcsoportok viselkedésének követése) vagy a hasonló impulzusok hatására is. Ha egyszer egy társadalmi csoport valamely külső impulzus hatására változtat a viselkedésén (adaptáció), más csoportok előbb-utóbb követni fogják (diffúzió), ami újrainja a társadalmi normákat (Bras, 2014; Schellekens and Van Poppel, 2012; Van Bavel, 2004a). Ha az iskolázottság nagyobb esélyt ad a társadalmi mobilitásra, ennek következtében a szülők egy része jobban koncentrálna az erőforrásait, kevesebb, de iskolázottabb gyermeket nevel. Ha ez sikeres modellnek bizonyul, akkor mások is követhetik, sőt követni kényszerülhetnek, ha úgy érzik, egyébként lemaradnak. Beszélhetünk mintakövetésről vagy diffúzióról, de lehetséges, hogy csak látszólag az (Cummins, 2009), és valójában adaptációról van szó, amelyet mások sikerei, valós vagy vélt kényszerek érzékelése indítanak el.⁴

A fenti kérdéseket a makroszintű kutatások is felvetették, és az 1960-as évektől folytatott mikroelemzések sem tudták megoldani. Az anyakönyvi adatok hosszú idősorainak beépítése a történeti elemzésekbe (Goubert, 1960), és az egy-egy családhoz tartozó keresztelési, házassági és temetési adatok összekapcsolására épülő családrekonstrukciós módszer (Fleury et Henry, 1985)⁵ számos előnnyel járt. Egyrészt a kvantitatív demográfiai elemzést vissza tudták vinni a 18. századig, vagy sok esetben akár a 16–17. századig is. Így nemcsak a demográfiai átmenet kezdetei váltak megragadhatóvá, hanem sikerült feltárni a hagyományos társadalmak népesedési viszonyainak alapvető vonásait is. Másrészt elsősorban a termékenységi elemzés céljára a modern demográfiai arányszámokhoz hasonló mutatókat sikerült kidolgozni (korspecifikus és teljes házassági termékenységi arányszámok), amelyekkel a történeti demográfiai elemzés elvben össze-

4 Az EFP által alkalmazott módszerek és termékenységi indexek korlátaira több tanulmány rámutatott, hangsúlyozva a diffúziós modell gyengeségeit (Bengtsson and Dribe, 2014; Brown and Guinnane, 2007). Más többváltozós mikroelemzések a gazdasági-társadalmi átalakulás vagy a csecsemő- és gyermekhalandóság csökkenésének szerepét is fontosnak találták (Reher and Sanz-Gimeno, 2007; Schellekens and Van Poppel, 2012).

5 Első kiadása 1956-ban.

kapcsolhatóvá vált a modern demográfiai elemzésekkel. Harmadrészt a metódus ugyan munkaigényes, de statisztikai téren viszonylag egyszerű, amatőrök számára is követhető, a személyi számítógépek és az adatösszekapcsolást segítő programok terjedése jelentős segítséget nyújtott, így lokális családrekonstitúciós elemzések ezrei születtek Európa-szerte. A nagy összefoglaló monográfiáknál fontosabb hosszú távon a digitalizált adatbázisok megléte, melyek a kutatások újabb, modernebb módszerekkel folytatott hullámainak kiindulópontjai.

A családrekonstitúciós elemzések megmutatták, hogy a termékenység sohasem kontrollálatlan, és vagy a természet, vagy az emberi közösségek beavatkozása mérsékli azt. Körvonalazódtak a preindusztriális demográfiai különbségek, amelyek mögött az összekapcsolódó népesedési folyamatok különbözősége állt. A magas csecsemő- és gyermekhalandóság többnyire értelmetlenné teszi a születéskorlátozást a házasságon belül, a magas termékenység ugyanakkor magas csecsemő- és gyermekhalandósággal jár együtt, a házasságok is gyakran idő előtt szakadnak félbe az egyik fél elhalálása folytán, így a magas termékenység nem jár feltétlenül magas reprodukciós szinttel. A halálozás mellett az elvándorlás szintén levezetheti a magas születésszám kiváltotta relatív túlnépesedést, ahogy a bevándorlás ellensúlyozhatja a magas halandóság okozta népességcsökkenést (pl. premodern városok). A nyugati világban a kora újkortól a késői házassodás szokása szintén termékenységszabályozó szerepet töltött be, azaz a malthusi pozitív fékek (halandóság) mellett a preventív fékek is működtek. Emellett bizonyos körülmények között, egyes társadalmi csoportokban vagy régiókban felbukkant a születéskorlátozás is.⁶ Azaz világossá vált, hogy a demográfiai viselkedés komplex rendszer, amelyet mindig annak teljességében kell vizsgálnunk. Rugalmas alkalmazkodása a külvilágból érkező hatásokhoz (adaptáció) nemcsak a modern korra jellemző, de tetten érhető a demográfiai átmenetet megelőzően is. A premodern demográfiai különbségek éppen abból adódtak, hogy a fent említett komplex demográfiai rendszernek lokálisan más és más elemei voltak rugalmasan változtathatók és megint mások tradicionálisan rugalmatlanok.

Nyilvánvaló azonban, hogy a családrekonstitúciós elemzés is leíró jellegű. Különböző demográfiai indexek és arányszámok (általános házassági termékenységi arányszámok, teljes házassági termékenységi arányszámok, házassodási életkorok, csecsemőhalálzási arányszámok stb.) időbeli alakulását vizsgálhatjuk, térbeli vagy társadalmi csoportok közötti összehasonlítását végezhetjük el, és így megismerhetjük a demográfiai különbségeket, a demográfiai átmenet

6 A vonatkozó irodalom felsorolása meghaladja a dolgozat kereteit, emiatt tájékoztatásul a következő műveket idézzük: Livi-Bacci, 1999, 2000; Faragó, 2003.

időzítését, annak lokális módozatait, de a változás részletei és a kiváltó okok továbbra is rejtve maradnak. Látjuk, hogy a demográfiai átmenet elindulhat akár agrárkörnyezetben, iparosodás vagy a halandóság csökkenése nélkül is, míg az esetek többségében a változás mégis modernizációs jelenségnek tűnik. De a jelenség háttéréről csak hipotéziseket fogalmazhatunk meg. Fontos továbbá, hogy az arányszámok alakulását tanulmányozva nem tudjuk megítélni a változások, különbségek statisztikai szignifikanciáját, ahogy nem tudjuk mérni az egyes demográfiai események egymásra hatását sem.⁷ További fontos probléma, hogy a családrekonstrukciós módszert jellemzően (különösen amikor nem egy nagyobb kutatócsoport munkájáról, hanem egyéni erőfeszítésről van szó) kisebb falusi népességek életének vizsgálatára alkalmazták, ahol a rendelkezésre álló kiegészítő adatok (pl. a társadalmi rétegződéssel kapcsolatban) sokszor szegényesek, vagy ahol a vizsgált társadalmak eleve homogének voltak. Ennek folytán, és mert eleve egy-egy ország több ezer települése történetének csak egy töredékét lehetett rekonstruálni, komoly kételyek merültek fel az eredmények reprezentativitásával kapcsolatban. Ezt a problémát erősítette, hogy az egy-egy vizsgált településen élő családok demográfiai történetének jelentős része (akár a fele is) a vándorlás miatt nem alkalmas az elemzésre. Az eredmények így torzítanak, és elsősorban a hosszabb ideig helyben lakó, jobb módú népességre vonatkoznak.⁸

A problémák megoldására tett kísérlet – követve a népességtudomány fő sodrát – az egyéni adatokból felépülő demográfiai életpályák rekonstrukcióját, többváltozós statisztikai elemzések alkalmazását jelentette (eseménytörténeti elemzés). Forrásként vagy múltbeli népességregisztereket (amelyek népszámlálásként tartalmazzák az adott időben jelenlévő népességet, tehát az elemzett jelenség szempontjából a kockázati népességet és az egyes demográfiai eseményeket is) vagy családrekonstrukciós adatokat önmagukban, illetve népszámlálásokkal kombinálva használtak. Mindhárom esetben kiszámítható a jelenlévő személyekre eső kockázati idő és az ezekre jutó események száma, ami a regressziós számítások alapját képezi. Ugyanakkor számos egyéb, a vizsgált demográfiai jelenség szempontjából fontos tényező beépíthető az elemzésbe, amelyek lehetnek a megfigyelt személyek szempontjából állandók vagy időben változók, és

7 Az individuális életút egyes demográfiai eseményei nyilvánvalóan hatással vannak egymásra. Így egy nő egyes korábbi szüleiének száma, gyakorisága, időzítése és kimenete közvetlenül befolyásolja a következő szülés esélyét és kimenetét; a reprodukciós életpálya hatással van az egészségi állapotra és így az élettartamra stb. Hasonlóképpen az előző generáció egyes jellemzői (egészségi állapot, gyermeknevelési szokások, kulturális, a normák követésével kapcsolatos magatartásformák, pl. házasságon kívüli szülés) is hatással lehetnek az egyén viselkedésére. Mindezeket az aggregált demográfiai mutatók vizsgálatával nem lehet megközelíteni.

8 A családrekonstrukciós elemzéssel kapcsolatos problémák legteljesebb összefoglalása: Dupâquier, 1984. Magyarul lásd: Andorka, 1988; Benda, 2006.

lehetővé teszik annak kiszámítását, hogy az adott körülmény vagy állapot mennyiben módosítja a kérdéses demográfiai esemény bekövetkeztét. Így megfelelő adatok birtokában a demográfiai viselkedés bonyolult modelljeit lehet kialakítani, közelebb jutva az események okainak feltárásához.⁹

Az új megközelítés és módszerek segítettek a demográfiai viselkedés megértésében. Kiderült, hogy a külső körülményekhez való alkalmazkodás nem kizárólagosan a modern kor jellemzője és nemcsak a házassodási életkor változtatását jelentette. Az eredmények szerint a jobb módú rétegek termékenysége az átmenet előtt általában magasabb volt, míg a szegényebbek sokszor a következő gyermek születésének halasztásával válaszoltak az élelmiszerárak emelkedésére és a rövid távú gazdasági válságokra (Bengtsson and Dribe, 2006; Cinnirella et al., 2017; Dribe and Scalone, 2010; Van Bavel, 2004b;). Hasonlóképpen a házassodásról hozott döntés (az elhalasztása vagy az arról való lemondás), sőt az elhalálozás is (a háztartások számára rendelkezésre álló erőforrások elosztása révén) legalább részben tudatos emberi választásokat, cselekvést mutat (az ún. *human agency*: Bengtsson et al., 2004; Lundh et al., 2014). A demográfiai átmenet sokszor ellentétes irányú elmozdulást jelent a termékenységi magatartásban: az életkörülmények javulásának hatására a szegényebb rétegek szélesebb körben és korábban házassodnak, növelik termékenységüket (innen az átmenet előtti termékenységi hullám, a *ski-jumping*, ahonnan aztán a tartós csökkenés elindul: Alter et al., 2010). Majd a termékenységcsökkenés a magasabb státusú csoportokban indul el és terjed „lefelé” (Bengtsson and Dribe, 2014; Bras, 2014; Breschi et al., 2014; Pakot, 2016; Pakot and Őri, 2015; Van Bavel, 2004a). Mindez mikroszinten is bizonyítani látszik a diffúziós elméletet, de nem ad választ arra a kérdésre, hogy egyik vagy másik társadalmi csoport miért fordul a termékenységkorlátozás felé. Más szóval, sikerült a továbblépés a leíró modelltől az igazi megértés irányába, feltárulnak a premodern és átmenet alatti demográfiai viselkedés részletei, körvonalazódik a válasz a hogyan kérdésre, még ha a miért sokszor itt is megválaszolatlan marad. Az mindenesetre világos, hogy a külvilág hatásaihoz való alkalmazkodás nemcsak a modern társadalmak sajátja, hogy a demográfiai viselkedés változása igen lassú, de mindig van valamennyi tere az egyéni cselekvésnek, ami folyamatosan változtatja a cselekvések kontextusát.

⁹ Az eseménytörténeti elemzés elméleti, módszertani előnyeiről, forrásszükségeitől a történeti demográfia szempontjából lásd: Bengtsson et al., 2004. A családrekonstitúciós adatok felhasználhatóságáról pedig: Gutman and Alter, 1993. Magyar nyelven az eseménytörténeti elemzés történeti demográfiai célú felhasználásáról lásd: Pakot, 2010, 2013; Őri, 2010. A családrekonstitúciós elemzéshez képest elsősorban a dinamikus változók beépítése hozott előrelépést. Így az anyák reprodukciós életpályájának korábban már említett eseményei mellett figyelemre méltó a háztartás- vagy családösszetétel változásai vagy a reálbérek vagy élelmiszerárak hullámszámai hatásának a vizsgálata. Lásd ezzel kapcsolatban az Eurasia Project összefoglaló köteteit: Bengtsson et al., 2004; Tsuya et al., 2010; Lundh et al., 2014.

A kultúra lényege éppen ebben a folytonos alkalmazkodásban áll, amely sohasem teljesen egyöntetű, mindig ad (valamennyi) lehetőséget az egyéni értelmezésre, ami a változások kiindulópontja lehet (Hammel, 1990, p. 457; Livi-Bacci, 2000, pp. 4-5.). A változás mindig egyénektől, családoktól, egyes társadalmi rétegektől indul el, a longitudinális demográfiai elemzés gyakran az új viselkedésforma terjedését (diffúzióját) képes megragadni, de mögötte minden bizonnyal ott vannak azok a (materiális vagy szellemi, valóságos vagy elképzelt) előnyök, amelyek miatt érdemesnek látszik az adott módon cselekedni.

A magyarországi kutatások mérlege is többé-kevésbé összhangban áll a fentiekkel. Az átmenet előtti termékenység szintje igen változatos, akár régiókat, akár felekezeti csoportokat, akár településtípusokat hasonlítunk össze (Andorka, 1991; Dányi, 1991a). A termékenységi átmenet időrendje is meglehetősen sokszínű: a családrekonstrukciós elemzések bizonyították a korai (18. század végi, 19. század eleji) születésszabályozás gyakorlatát több magyarországi régióban (Ormánság, Sárköz, Őrség) és országos szinten is (Andorka, 1991; Dányi, 1991a; Koloh, 2021b; Koltai, 2003). Ugyanakkor a magyarországi települések jelentős részén a születéskorlátozás inkább a 19. század harmadik harmadától indult el (Pakot, 2016), de nem ritka a késői, a 20. század elején, az első világháború környékén induló termékenységi átmenet sem (Őri, 2006). A termékenységi átmenetnek tehát több modellje létezett: volt egy rurális környezetben, korán induló változat és egy későbbi, a modernizációhoz köthető.

Miközben látjuk a születésszabályozás 19. századi terjedését, az új demográfiai viselkedésforma kialakulásának okairól csak hipotéziseink vannak. Kialakulása adaptációs folyamat lehetett, alkalmazkodás a sajátos földrajzi, gazdasági, társadalmi viszonyokhoz (Andorka, 1991) vagy a társadalmi-gazdasági modernizációhoz, a munkaerőpiac átalakulásához vagy a csökkenő csecsemő- és gyermekhalandósághoz (Pakot, 2016; Pakot és Őri, 2015). A kiváltó tényező sokszor egy-egy mikrorégió sajátos viszonyaiban rejlett, a földszükében, a relatív túlnépesedésben, az egyenlően osztó örökösödési rendszerben, a terjeszkedés vagy a migrációs lehetőségek hiányában vagy lezáródásában. Az elvándorlás mint a népességnövekedés szabályozója fontos tényező lehetett. Amíg a német etnikai csoportok törzsörökléses rendszerében volt rá lehetőség, addig a termékenység magas, premodern szintjének lehetünk tanúi. Amikor viszont az elvándorlás lehetőségei megszűntek, a termékenységcsökkenés is jól láthatóvá vált.¹⁰ Máskor a jobbágyfelszabadítás nehézségei, a telekaprózódás lehetett a kiváltó ok (Őri, 2014), vagy esetleg a lokális iparosítás és társadalmi átformálódás (Pakot, 2016).

¹⁰ Száron már a 19. század első felében (Schweiningger, 2023), míg Zsámbékon csak a 20. század elejétől (Őri, 2014).

A születéskorlátozás tehát különböző földrajzi környezetben, különböző örök-lési rendszerek mellett, különböző etnokulturális környezetben, hasonló vagy kicsit más gazdasági kényszerek miatt igen különböző időpontban indulhatott el. Ugyan a miért kérdésre itt is csak hipotetikus, kronológiai egybeesésekre épülő válaszaink vannak, szemünkben inkább az adaptációs modellt erősíti az, hogy eredetileg hasonló demográfiai rendszerben élő etnokulturális közösségek különböző időpontokban léptek a termékenységcsökkentés útjára.¹¹ Ugyanakkor mind a 20. század első felének népszámlálási adataira épülő makroelemzések, mind a 19. századi családrekonstitúciós adatok eseménytörténeti elemzései a termékenységi átmenet további részleteit világították meg. A születéskorlátozás az előnyösebb társadalmi helyzetű rétegekben indult el, ahol az életszínvonal és a birtok megtartása, valamint a (felfelé történő) társadalmi mobilitás biztosítása volt a lényeg. Innen terjedt tovább a kisbirtokosok, iparosok és végül a földnélküli mezőgazdasági munkások irányába (Dányi, 1994, 156. o.; Pakot, 2016, 147–153. o.; Pakot és Őri, 2015, 24–30. o.). Mindez a diffúziós modell működésére utal, de még egyszer hangsúlyozzuk, hogy nem zárja ki az adaptációs modell létezését sem. Amíg alapos, egyes települések népességtörténetét komplex társadalomtörténeti monográfia keretében elemző művek nem tisztázzák a születéskorlátozás megindulásának okait, addig a mikor és hogyan kérdéseinek megválaszolására marad lehetőség: mikor indult el a tudatos születéskorlátozás, hogyan terjedt társadalmi rétegről rétegre, milyen reprodukciós modell alakult ki a demográfiai átmenet közben stb. Ebben a tanulmányban Zsámbék és Tök népességtörténeti vizsgálatával ezekre a kérdésekre keressük a választ.

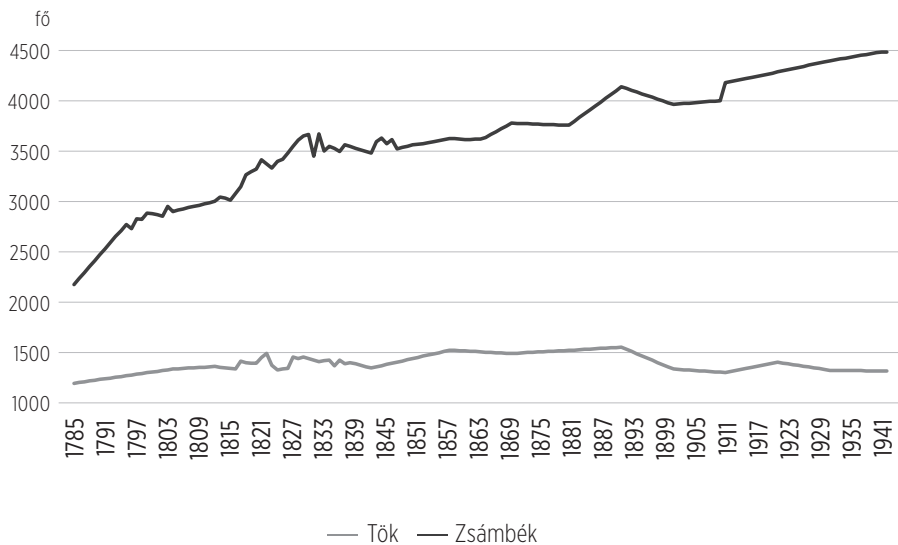
A VIZSGÁLAT TEREPE: ZSÁMBÉK ÉS TÖK A 18. SZÁZAD VÉGÉTŐL 1945-IG

Zsámbék és Tök szomszédos települések Budapesttől nyugatra a Zsámbéki-medencében. Zsámbékot római katolikus német telepesek népesítették újra a török hódoltság után, a 18. század elején. Tök református többségű magyar falu, lakosai részben átérték a hódoltsági időszakot. Mindkét település kamarai birtok volt a 18. század végén, Zsámbék jogi státusa mezőváros, és a környék mezőgazdasági termékeinek piacául szolgált. Mindkét település megőrizte agrárjelleget a vizsgált korszakban, a lakosság 60–80%-a 1930-ban is mezőgazdaságból

¹¹ Református magyaroknál (pl. Sárközben, az Ormánságban vagy az Őrségben) a 19. század elejétől (Andorka, 1991; Koltai, 2003), Tökön a 19. század közepétől (Őri, 2018), Pócsmegyeren a 19. század utolsó harmadától indult el a folyamat (Andorka, 1991), a németeknél Száron 1800 után, Nemesnáduvvaron az 1880-as évektől, Zsámbékon a 20. század elejétől (Schweininger, 2023; Kis és Őri, 2022; Őri, 2014, 2018).

élt. 1900-ban Tökön a mezőgazdaságból élő népesség mintegy 65%-át a kisbirtokosok és családtagjaik tették ki, míg Zsámbékon ugyanez az arány 45% volt, ahol a 20. század elején a mezőgazdasági népesség nagyobb része bérmunkás volt (Óri, 2014, 216–217. o.). Az agrárviszonyok részben a gazdálkodás jellegével, a 19. századi zselléresedés, birtokaprózódás folyamatával, ez utóbbiak pedig a települések öröklési szokásaival hozhatók összefüggésbe. A 19. század közepén mindkét faluban a búzatermelés volt a megélhetés alapja, de a szőlőművelés és az állattenyésztés (Zsámbékon kiemelten a lótenyésztés) is említést nyer (Galgóczy, 1877, 67., 69. o.). A zselléresedés, birtokaprózódás, a mezőgazdasági munkások viszonylag nagyfokú jelenléte (főleg Zsámbékon, de Tökön is) összefügghetett a német és magyar közösségek öröklési rendjével. Az előbbiekre a törzsöröklés volt jellemző (Husz, 2002), így a nem öröklő fiú utódok zsellérré vagy mezőgazdasági bérmunkássá váltak, ha nem tudtak elköltözni a településről, míg Tökön a fiú örökösök közötti egyenlő osztás hozott létre jelentős kisbirtokos és bérmunkás, cseléd réteget. Zsámbékon ugyanakkor jelentős volt az iparosok és a kereskedelemben dolgozók aránya is (1930-ra közel 40%; Óri, 2014, 216. o.).

1. ábra: A népességszám alakulása, Tök és Zsámbék, 1785–1941

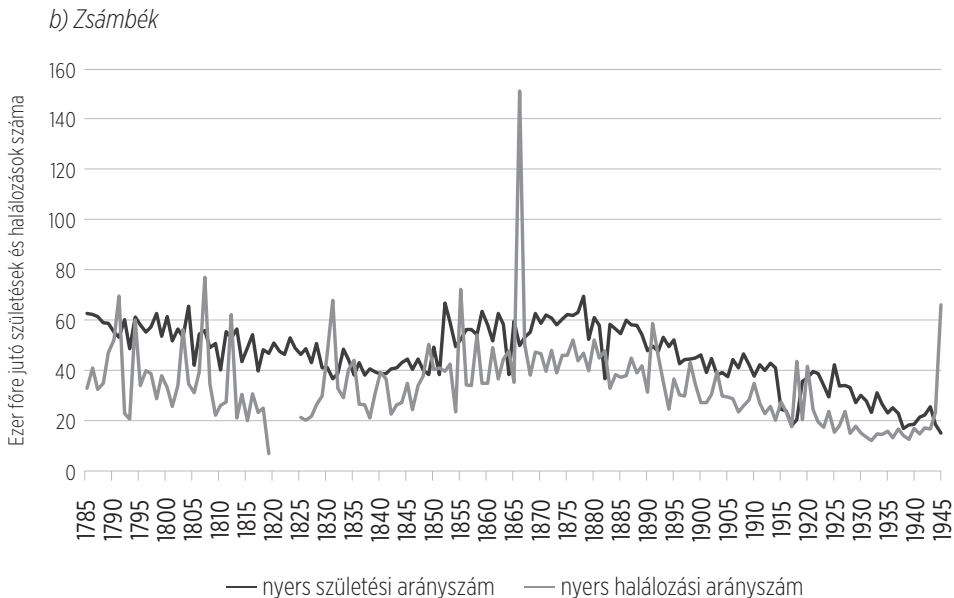
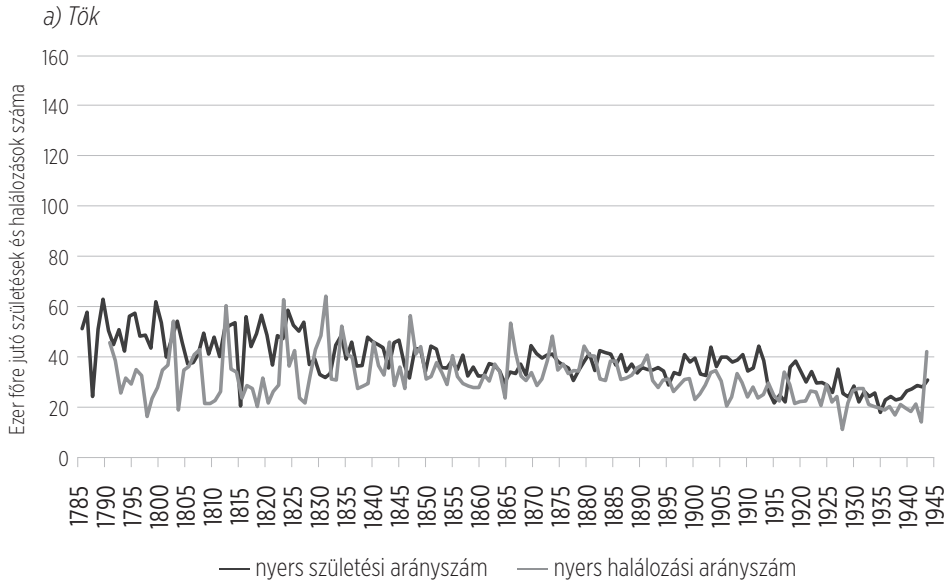

Források: Népszámlálási adatok (Dányi és Dávid, 1960, 122–123. o.; Dányi, 1993, 158. o.; Kepecs, 1997, 102., 110. o.) és az 1804 utáni nem nemes összeírások (Conscriptiones Ignobilium), valamint Zsámbék esetében a lélekösszeírások (Conscriptiones Animarum) alapján (a hiányzó lélekszámadatokat két ismert népességszám között a változás egyenlő elosztásával becsültük; a lélekszámadatokat forrásaikról részletesen lásd: Óri, 2014, 219–222. o.).

A két település népességszámának alakulása – az adatok bizonytalansága ellenére – fontos információkat szolgáltat demográfiai jellegzetességeikről. Nem rendelkezünk folyamatos és megbízható népességadatokkal a két településről. 1785 után 1850–1851-től vannak népszámlálásaink, amelyek a teljes népességet számba vették, de ezt megelőzően Tökről csak néhány évből maradtak adatok a nem nemes összeírásokból. Zsámbékon jobb a helyzet, a nem nemes összeírások mellett rendelkezünk rendszeresen ismétlődő egyházi összeírásokkal (Husz, 2002), de ezek többnyire csak a többségi katolikus népesség adatait tartalmazzák, míg a zsidó népességről a népszámlálások szolgáltatnak megbízható információt. Ennek ellenére a lényeg leolvasható az *1. ábráról*: Zsámbék egy többé-kevésbé folyamatosan növekvő népességű település a vizsgált korszak végéig; ennek a növekedésnek a második világháború, a zsidó lakosság deportálása és a németek kitelepítése vetett véget. Tök viszont egy jóval kisebb település, a 19. században nagyjából stagnáló népességszámmal, amely kisebb csökkenést mutatott a század utolsó évtizedében (*1. ábra*).

A nyers arányszámok is hordozzák a népességszámok és a keresztelesek, valamint a temetések regisztrációjának bizonytalanságait. 1828-tól Klinger András és munkatársai a mai Magyarország összes településének népmozgalmi adatsorait összeállították a megyei levéltárakban őrzött anyakönyvi másodpéldányokból. Ezek az egyházközségek adatait jelentették, tehát nem a településen élőkét (akiket a különböző népösszeírások számba vettek), és esetenként (így Zsámbékon is) több felekezet híveinek adatsorait is tartalmazták. Tök esetében mindez kevés problémát okoz, mivel mind a népmozgalmi adatok, mind a népességszámok túlnyomórészt a többségi református népességre vonatkoznak. Zsámbékon viszont az anyakönyvi adatbázis katolikus születésszámai nem mindig egyeznek Klinger számaival, viszont 1828 előtt csak ezek állnak rendelkezésünkre. A népességszámok 1850-ig többnyire csak a katolikusokra vonatkoznak (1785-re is csak a keresztény lakosságot vettük figyelembe, ami lényegében a római katolikusokat jelentette), majd utána elvben mindenkire. Ezért 1828-ig az anyakönyvi, családrekonstitúciós adatainkból és a rendelkezésünkre álló népességszámokból képeztünk arányszámokat (így ezek csak a római katolikus lakosságra vonatkoznak), utána azonban Klinger adataiból és a rendelkezésünkre álló népességösszeírásokéból (a teljes népességre vonatkoznak). A nyers születési és halálozási arányszámok rekonstrukciójával bemutathatjuk a két népesezési modell közötti különbséget (*2. ábra*).

2. ábra: Nyers születési és halálzási arányszámok, Tök és Zsámbék, 1785–1945

Források: Népszámlálási adatok (Dányi és Dávid, 1960, 122–123. o.; Dányi, 1993, 158. o.; Kepecs, 1997, 102., 110. o.) és az 1804 utáni nem nemes összeírások (Conscriptioes Ignobilium), valamint Zsámbék esetében a lélekösszeírások (Conscriptioes Animarum) alapján (a hiányzó lélekszámadatokat két ismert népességszám között a változás egyenlő elosztásával becsültük). A születési és a halálzási adatok 1828-ig a zsámbéki római katolikus és a töki református anyakönyvből létrehozott családrekonstrukciós adatbázisból származnak, az 1828 utáni korszakra vonatkozóan pedig Klinger András gyűjtéséből (Klinger, 1969; Klinger et al., 1972–1984.), saját számítás.

Összességében Tök népmozgalmi adatsorai megbízhatóak, a zsámbéki adatok 1870 után szintén, ám előtte lehetnek torzítások. A kezdeti magas születési arányszám részben tulajdonítható a hiányos népességszámnak, az 1840-es évek hullámvölgye részben a keresztelések hiányzó adatainak,¹² majd a hirtelen megemelkedő arányszám mögött részben a zsidó anyakönyvezés megindulása állhat (korábban máshol anyakönyvezték őket és az 1850-es években a lélekösszeírások még nem tartalmazták az adataikat). Ugyanakkor látjuk, hogy a születési csúcs 1869 után is jól kivehető, amikor a népességszámokat már a megbízhatóbb népszámlálások adatai alapján számoljuk. Tehát a fő tendenciák, a kép egésze hiteles lehet akkor is, ha a részletek sokszor bizonytalanok. A halálozások hullámszáma pedig elsősorban a járványok és különböző fertőző betegségek hatásának tudható be, ránézésre csak az 1820-as évekbeli zsámbéki adathiány feltűnő.

Ha eltekintünk az 1820-as évek előtti magasabb születésszámoktól (amelyek forrása különbözik), két eltérő mintát látunk. Tökön a születésszámok folyamatos lassú csökkenése látszik, csak az első világháború előtt, a 20. század elején vagyunk tanúi némi emelkedésnek. Zsámbékon magasabbak a születési arányszámok, ahogy feltehetően a termékenység is, és erősebb a fluktuáció. A 19. század első felében magas szintről történik csökkenés, majd az 1850 és 1880 közötti periódusban lényegesen magasabb a születésszám, utána viszont bekövetkezik a fordulópont, folyamatos a csökkenés, amit csak az első világháborús mélypont tör meg. Fontos továbbá, hogy a halálozási arányszámok is alacsonyabbak Tökön a 19. század jelentős részében, a különbség véglegesen a két háború között tűnik el. Zsámbékon súlyosabbak a 19. század első felének halandósági válságai, de jóval nagyobb áldozattal járt az 1866-os kolerajárvány, vagy akár a második világháború is. A születésszám emelkedését követi a halálozások száma is, a magas csecsemő- és gyermekhalandóság korszakában a magasabb termékenység több halálesettel járt együtt. Ugyanakkor jól látható, hogy a súlyos halandósági krízisek éveit leszámítva Zsámbékon a 19. század nagyobb részében jelentékeny a természetes szaporodás, míg Tökön már az 1820-as évektől minimális. Mindez megmagyarázza a két település eltérő népességfejlődését: Zsámbékon magas a termékenység, magas a halandóság, de jelentékeny a növekedés, míg Tökön alacsonyabb a termékenység és a halandóság, de minimális a növekedés.¹³

¹² A Nemzeti Levéltár mikrofilmen elérhető példányaiából (amelyekből a német genealógia készítői is dolgoztak, lásd Gallina und Jelli, 2002) hiányoznak oldalak a keresztelési anyakönyvből az 1840, 1841, 1848, 1849, 1850 és 1851. évekből. A helyben meghaltak születési évszáma a halálozási életkorból számolható, de ha valakivel születése után, elköltözés miatt nem történt helyben semmi, akkor róla nincs információ, nem szerepel a születések adataiban. A Pest Megyei Levéltárban őrzött anyakönyvi másodpéldányok alapján lehet a hiányokat pótolni, a munka jelenleg is folyik.

¹³ A két település eltérő demográfiai viszonyairól, különös tekintettel a termékenység és a halandóság alakulására lásd Óri, 2014, 2018; Óri és Pakot, 2015.

1. táblázat: A termékenység alakulása Tökön és Zsámbékon, 1880–1941

	Princetoni indexek ¹⁴						Teljes termékenységi arányszám (TFR)	
	Általános termékenység (I_p)		Házás termékenység (I_g)		Nupcialitás (I_m)			
	Tök	Zsámbék	Tök	Zsámbék	Tök	Zsámbék	Tök	Zsámbék
1880–1881	0,341	0,659			0,837	0,768		
1890–1891	0,354	0,599			0,821	0,756		
1900–1901	0,403	0,549	0,490	0,746	0,786	0,676	5,3	7,3
1910–1911	0,442	0,493	0,503	0,714	0,839	0,635	5,7	6,2
1920–1921	0,303	0,366			0,662	0,597	4,2	5,4
1930–1931	0,237	0,324			0,718	0,655	3,0	4,3
1941–1942	0,219	0,228			0,726	0,610	3,0	3,1

Források: Klinger, 1969, 1972–1984; állami anyakönyvek másodpéldányai (1900–1941), népszámlálási feldolgozási táblák (1880–1941), saját számítás.

A 19. század végétől Klinger és munkatársainak anyakönyvi adatgyűjtése és a népszámlálások nemek és korcsoportok szerinti feldolgozási táblái, illetve 1895 után az állami anyakönyvek (amelyek közölték a szülő nő életkorát) lehetővé tették finomabb termékenységi mutatók kiszámítását a népszámlálási időpontokra (1. táblázat).¹⁵ Az általános termékenység indexei vagy a teljes termékenységi arányszám (TFR: a 15–49 éves korú nők által szült gyermekek száma) szerint Tökön mindig alacsonyabb volt a termékenység, mint Zsámbékon. A tendenciák ugyanakkor ellentétesek: Zsámbékon folyamatosan csökkent, Tökön azonban a 19. század végétől az első világháborúig némileg emelkedett a termékenység (és a házás termékenység) szintje. Így a háború előtt közelebb került egymáshoz a két közösség termékenysége, majd a két háború között párhuzamosan zajlott a további csökkenés. Mindez megerősíti a nyers arányszámok

¹⁴ Princetoni indexek: a házás termékenység és az általános termékenység indexei azt mutatják, hogy milyen magas a termékenység szintje az észak-amerikai hutterita szekta 20. század első felében mért házás termékenység szintjéhez képest. A nupcialitás indexe azt mutatja, hogy a termékeny korú nők mekkora hányada élt házasságban (lásd Dányi, 1991b). A házás termékenység indexének kiszámításához szükséges a házasságon kívüli születések száma, amiről publikált adat csak az 1901 és 1910 közötti időszakról áll rendelkezésünkre (Népmozgalom, 1913).

¹⁵ A népszámlálások eszmei időpontja december 31., mindig az előző és az azt követő év születési adatainak átlagát használtuk a számítás során, így az indexek mindig erre a két évre vonatkoznak.

alapján nyert képet, de további részleteket is feltár. A nupcialitás indexe rendre magasabb Tökön (a fiatalabb korban történő házasodás miatt, de részben talán a kedvezőbb halandóság következtében), a kifejezetten alacsony termékenység elsősorban a házas termékenység korlátozásának következménye lehetett.¹⁶ Zsámbékon ugyanakkor még a 20. század elején is igen magas volt a házas termékenység, amelyet az alacsonyabb nupcialitással (későbbi házasodás) korlátoztak. Két eltérő reprodukciós stratégiát látunk: magas házas termékenység és visszafogott házasodás, illetve korai és korlátozás nélküli házasodás, viszont alacsonyabb, a 19. század végére már tudatosan szabályozott házas termékenység. Mindez a nyers arányszámok tanúsága szerint már korábban is jelen volt a 19. század folyamán, és jól illik a házasodási szokások etnokulturális különbségeiről alkotott képbe.¹⁷ Nyilvánvaló viszont, hogy a nupcialitás Zsámbékon csak kis mértékben korlátozta a termékenységet, melynek bizonyítéka a népességnövekedés és a magas gyermekszám. A magas halandóság mellett az elvándorlás jelentette a levezető szelepet a demográfiai rendszerben, amely megszkott stratégia volt a magyarországi német közösségekben (Schweininger, 2023). A törzsöröklés rendszere (preferenciális, csak egy fiúgyermek öröklését biztosító szokás, amikor csak a fiú örökös és családja marad a szülői háztartásban) eleve feltételezi a nem örökösök (és a kiházasított lányok) költözését. Ez történhet a falun belül, megfelelő házasság esetén, vagy ha lehetőség van zselléreként házhoz, megélhetéshez jutni, illetve a falun kívül, ha ezekre nem nyílik mód. Ha az elköltözés lehetősége megvan, akkor a termékenység is magas, csak a házasodási szokások korlátozzák. Ha ezek a lehetőségek nem állnak rendelkezésre, akkor következik a termékenységkorlátozás, mint például Száron a 19. század elejétől (Schweininger, 2023). Zsámbékon a főváros közelsége folyamatosan kedvezőbb lehetőséget biztosított az elvándorlásra, a környező német falvak pedig a házasodási piacot szélesítették. A termékenységcsökkenés, a születésszabályozás így késői, 19. század végi, 20. század eleji jelenségek. Tökön a fiúgyermek között egyenlően osztó öröklés és a korai házasodás a norma, az elvándorlás kevésbé volt jellemző, inkább a 19. század végén vált szokásossá (Őri, 2014, 224. o.). Ezt viszont a házas termékenység korlátozása kísérte már meglehetősen korán, a 19. század első felétől. Azt látjuk tehát, hogy két szomszédos közösség azonos földrajzi és gazdasági feltételek mellett eltérő reprodukciós stratégiával élt, és a különbség csak a demográfiai átmenet következtében, a 20. század első felében kezdett eltűnni.

¹⁶ A 0,5 körüli házas termékenységi index, illetve a TFR 5–6 körüli értéke már utalhat a születéskorlátozás megjelenésére (Andorka, 1988, 49. o.).

¹⁷ Lásd Hajnal János „nyugati” és „nem nyugati” házasodási és családkialakítási mintái (Hajnal, 1965, 1982). A magyarországi németek bizonyos fokig megtartották korábbi házasodási szokásaikat.

ADATOK ÉS MÓDSZEREK

A tanulmány célja a termékenység alakulásának és társadalmi hátterének bemutatása a két településen eseménytörténeti modellek segítségével. A modellek felépítése egyéni szintű adatok felhasználásával, női reprodukciós életpályák rekonstruálásával válik lehetővé. A magyar forrásadottságoknak megfelelően a női reprodukciós életpályákat a fontos demográfiai eseményeket rögzítő anyakönyvek adatainak összekapcsolásával létrehozott családrekonstrukciós adatbázis tartalmazza. Az egy-egy házassági bejegyzéshez kapcsolt születési (keresztelési) és halálozási (temetési) adatok alapján állítható össze az az eseménysor (házasságkötés, a gyermekek születése és esetleges halála, a házasság felbomlása), amelyek lehetővé teszik a házasság termékenység részletes vizsgálatát. Zsámbék esetében elsődleges forrásunk a római katolikus anyakönyvekből szerkesztett német genealógia (*Ortsfamilienbuch*) volt (Gallina und Jelli, 2002), amely komplett családrekonstrukciós adatbázisnak tekinthető. A könyv foglalkozási adatait az anyakönyvek foglalkozási bejegyzéseivel pótoltuk, és hosszú évek munkájával számos korrekciót tettünk, amelyek szükségességére az adatok használata során derült fény. Tök esetében a református anyakönyvet használtuk forrásként az 1895 előtti időszakra nézve, ezt követően pedig a gazdagabb információt biztosító állami anyakönyvekre épült az adatösszekapcsolás. A személyek azonosítását és adataik összekapcsolását három azonosítószám szolgálja: a személyi azonosító, a házasságkötés azonosítója és annak a házasságnak az azonosítója, amelyből az illető származott (ez tette lehetővé a gyermekeknek a szülőkhöz, illetőleg a testvéreikhez való kapcsolását).

Amint már említettük, a keresztelési anyakönyvek minősége 1790 után megfelelő, csupán néhány év adatai hiányoznak Zsámbékon (az 1840, 1841, 1848, 1849, 1850 és 1851 évek). Az 1840-es születési adatokat az anyakönyvi másodpéldányok alapján pótoltuk, a többi évre a helyben meghalt és/vagy házassodott gyermekek pontos születési dátumát a korbejegyzések alapján becsültük meg. Ezekben az években kisebb hiányokkal számolhatunk (helyben született, de születésük után elköltözött gyermekek). Zsámbékon az 1820-as évek első felének halálozási anyakönyvei hasonlóan hiányosak, ami az életben lévő gyermekek számára és az előző gyermek sorsára vonatkozó változók hatását módosíthatja minimális mértékben az adott periódusban (1820–1849). A keresztelés a születést követő egy-két napon belül megtörtént, a keresztelési bejegyzés elhagyása a csecsemő-halottaknál csak néhány esetben fordul elő (azoknál, akik egy napnál kevesebbet éltek). Az ő születési dátumuk viszont a halotti anyakönyvből pontosan megállapítható. Nem jellemző a leánycsecsemők anyakönyvezésének elmulasztása sem,

a helyben születettek között arányuk 1790 és 1945 között 49,1% volt (103,6 fiúszületés jutott 100 leányszületésre; Tökön ez az arány 102, Zsámbékon 104 volt).

A családrekonstitúciós adatokat a Louis Henry által kidolgozott szabályok (Henry et Blum, 1988; Andorka, 1988) szerint használtuk fel. Ennek alapján az esetek egy részében rekonstruálható lett a házasságkötés idejétől a házasságkötés idejétől termékeny életszakaszuk lezáródásáig vagy halálukig, illetve ennek a dátumnak a hiányában férjük haláláig. Ezek az ún. MF (mariage fermé) típusú családlapok, ahol a házasságkötés időpontja (a házasság termékeny periódus kezdete) és annak lezáródása (halál vagy megözvegyülés) ismert, és hasonlóképp a feleség születési dátuma is, vagy legalább a házasságkötési vagy halálzási anyakönyv bejegyzése alapján kiszámítható (MF1 és MF2 típusok – Andorka, 1988, 35–36. o.).¹⁸

A megfigyelés 1790. január 1-jétől indult (a töki halálozási anyakönyvezés kezdetétől) és 1946. január 1-jéig tartott. Elsősorban az ismert életkorú, helyben házasodó nők életpályáját tudtuk tanulmányozni, akiknek a termékeny életszakasza lezárható volt (haláluk vagy megözvegyülésük dátuma ismert). Az ő esetükben halálukig, megözvegyülésükig vagy az 50. születésnapjukig (ha haláluk vagy férjük halálának dátuma ismert és az 50. születésnapjuk után következett be) folytattuk a megfigyelést. Tökre vonatkozóan rendelkezésünkre állnak az 1857-es népszámlálás egyéni szintű összeírólapjai, amelyek számos reprodukciós történet lezárását tették lehetővé.¹⁹ Hasonlóképpen használhattuk az 1970-es népszámlálás 25%-os reprodukciós mintájának adatait is, ezek alapján lezárható volt azoknak a nőknek a reprodukciós pályája, akik 1946 előtt házasodtak a két település valamelyikén, és 1970-ben is (ők maguk vagy az özvegyük) az adott településen éltek. Ez esetben 1946. január 1-jével zárhattuk a megfigyelést. A töki állami születési anyakönyvben sok esetben szerepel a halálozás dátuma vagy legalább az évszáma, az 1946 előtt házasodott nőknél így szintén lezárható volt a megfigyelés 1946. január 1-jével, feltételezve, hogy abban az időpontban még a településen éltek. Az elemzés során vizsgáltuk az első és a többedik házassá-

¹⁸ Ha a házassági vagy halálozási anyakönyv alapján kiszámolható a feleség születési évszáma, az eseménytörténeti elemzésben július 1-re tettük a pontos születésnapját. Hasonlóképpen jártunk el a gyerekek esetében is: ha az ő születési évük kiszámolható volt, akkor július 1. lett a születésnapjuk, ha pedig egy éves kor alatt, az év első felében haltak meg, akkor január 1.

¹⁹ Ha a házasságkötést követően a házaspár elköltözött a településről, a feleség reprodukciós életpályáját nem tudjuk lezárni, annak egy szakasza már egy másik település anyakönyveiben kerül rögzítésre. Ha viszont egy népességösszeírásban (jelen esetben az 1857-es népszámlálásban) szerepel az adott család, akkor biztosra vehető, hogy a településen tartózkodtak a népszámlálás időpontjában. Így, ha további esemény nem történt velük, a népszámlálás időpontjával zárható a feleség reprodukciós pályája.

gokat is, de ezek önálló egységeket képeznek a vizsgálat során. A korábbi házasságok életeseményei (pl. született gyermekek) itt nem jelennek meg.²⁰

A családrekonstrukciós adatokból a termékenység elemzésére alkalmas eseménytörténeti fájlokat alakítottunk ki, amelyek a házasságkötés és a vizsgált periódus lezáródása közötti életszakaszokból álltak, és amelyekben belül az egyes változások (szülések, gyermekhalálozások, korcsoport változások, a történeti periódusok határainak átlépése stb.) időpontjának megfelelően további epizódokat hoztunk létre. Az egyes események időpontját pontos naptári dátumokkal (év, hónap, nap) határoztuk meg, a közöttük eltelt időt napokban mértük.

Először a hagyományos családrekonstrukciós elemzés során szokásos házasságtermékenységi arányszámokat számoltuk ki (általános házasságtermékenységi arányszámok, házasságkötés-specifikus termékenységi arányszámok és teljes házasságtermékenységi arányszámok) a 20 és 50 éves kor közötti házasságban élő nőkre (leíró statisztikák). Ezután egy regressziós modellben (Poisson-regresszió) néhány statikus változónak (házasságkötés életkora, a házasság hossza, az 5 éves kor előtt meghalt gyermekek száma a családban született gyermekek számához képest, társadalmi-foglalkozási csoportok, házassági kohorsz, házasság sorszáma, település) a született gyermekek számára gyakorolt hatását vizsgáltuk. Az eseménytörténeti elemzés során az egynél magasabb sorszámú szülések valószínűségét vizsgáltuk (alapvetően a születési intervallumok hosszának, illetve a következő születés bekövetkeztének vagy be nem következettének alapján).²¹ Kontrollváltozóként használtuk a történeti időt (periódusok), az anyák életkorát, az előzőleg szült gyerekek számát (paritás), az aktuálisan életben lévő (túlélő) gyermekek számát, az előző sorszámú gyermek elhalálozásának tényét és életkorát, a család (az apa) társadalmi-foglalkozási helyzetét²², az első szülés életkorát, a házaspár közötti korkülönbséget és a települést.

A 2. táblázatból leolvasható, hogy a megfigyelési időszakban helyben kötött házasságok mintegy 60%-a esetében ismertük a feleség születési dátumát és a házasság időtartamát (ismertük a házasságkötés dátumát és a feleség vagy a férj halálozási időpontját). Ugyanakkor a lezárt családlappal és legalább egy gyermekkel rendelkező családok aránya 50% körül volt. Az eseménytörténeti

20 A feltételezés az, hogy minden házasság esetében – amennyiben a nő termékeny korú volt – cél volt a felnőtt korig túlélő utódok biztosítása, függetlenül az előző házasságból született gyerekektől.

21 A szakirodalom általában külön kezeli a házasságon belül az első szülések elemzését, mivel ezek bekövetkezése sokkal valószínűbb és más tényezőktől függ, mint a magasabb sorszámú szüléseké (lásd Tsuya et al., 2010; Pakot, 2013).

22 A társadalmi státusz kialakítása az anyakönyvek foglalkozási bejegyzéseinek alapján. A foglalkozások kódolása a HISCO (Historical International Standard Classification of Occupations) rendszerben (van Leeuwen et al., 2002), csoportosításuk pedig a HISCLASS sémában (van Leeuwen and Maas, 2011) történt. Az elemzés céljára kialakított struktúra, néhány osztály alacsony esetszáma miatt, a 12 HISCLASS csoportot 4 csoportba összevontan tartalmazza.

modellek kialakításával változott a felhasználható házasságok száma, mivel beke-
rültek olyan 1790 előtti házasságok is, ahol a feleség reprodukciós életpályájának
bizonyos szakasza 1790 utánra esett. Ebben az esetben az 1790 és 1945 közötti
házasságokhoz viszonyított arány kiszámításától eltekintettünk. Az mindenesetre
világos, hogy a helyben kötött házasságok mintegy fele nem volt alkalmas a
házasság termékenység elemzésére, így eredményeink a helyben élő, nem vándorló
népességre vonatkoznak.

Az eseménytörténeti elemzésben használt módszer (Cox-féle proporcionális
kockázati modellek) változónként egy referenciakategóriához viszonyított esély-
hányadosok formájában mutatja a gyermekszülés kockázatát, ahol az egy alatti
értékek a referenciánál kisebb, az egy feletti pedig nagyobb valószínűséget
jelentenek. Mivel a gyermekszülés egy-egy házasságon belül ismétlődő esemény,
azaz többször is előfordulhatott, és annak kockázata családonként (házasságon-
ként) eltért, az összes eseménytörténeti modellben a standard hibát a születések
házasságonként képzett klasztereihez igazítottuk.

2. táblázat: Az elemzésbe bevont házasságok (anyák vagy családlapok) száma és aránya

	Tök		Zsámbék	
	N	%	N	%
Helyben kötött házasságok, 1790–1945	1770	100,0	5061	100,0
Házasságok lezárt családlappal, 1790–1945	1097	62,0	3091	61,1
Házasságok legalább egy gyermekkel, 1790–1945	867	49,0	2551	50,4
Eseménytörténeti modellekben	821	-	2829	-

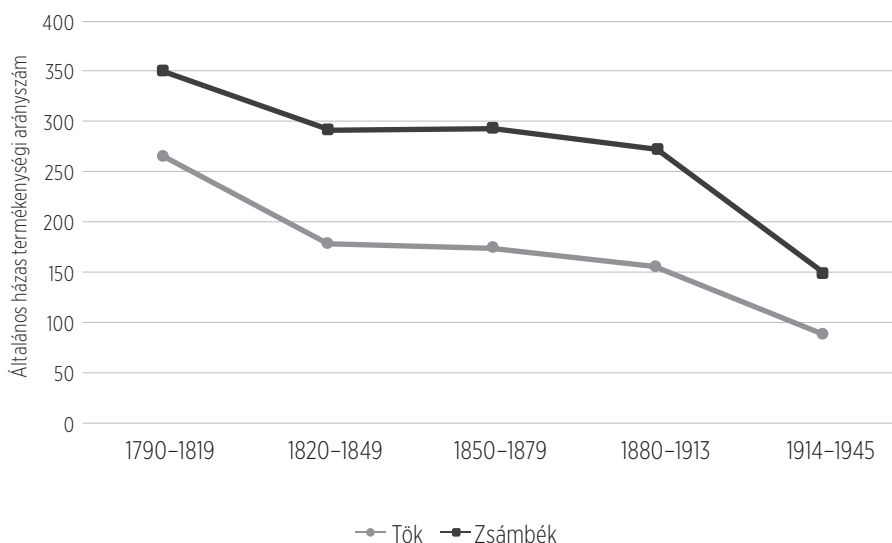
Forrás: Tök és Zsámbék családrekonstrukciós adatbázisa, saját számítás.

A HÁZAS TERMÉKENYSÉG A KÉT TELEPÜLÉSEN, 1790–1945

LEÍRÓ STATISZTIKÁK

A családrekonstrukciós adatbázisból számolt általános házassági arányszámok képet adnak a házassági arány alakulásáról (3. ábra). A fentebb közölt, az egész közösségre vonatkozó adatokból származó eredmények itt is megerősítést nyernek: Tök házassági aránya mindvégig jelentősen alacsonyabb volt a zsámbékinál. Ugyanakkor a házassági arány hasonlóan alakult. A 18. század végéhez, a 19. század első két évtizedéhez képest jelentős csökkenés ment végbe 1820 és 1849 között (Tökön erősebben, mint Zsámbékon). Az 1830-as évektől a kolera, az ingadozó gabonaárak és az 1840-es évek válságai termékenységszökkenéssel jártak mindkét településen. 1850-től az első világháborúig Tökön tovább csökkent a házassági arány, miközben Zsámbékon ez a csökkenés csak 1880 után vált érzékelhetővé. Az első világháború idején bezuhant a házassági arány, ezzel mindkét településen egy új demográfiai korszak alakult ki a két világháború között.

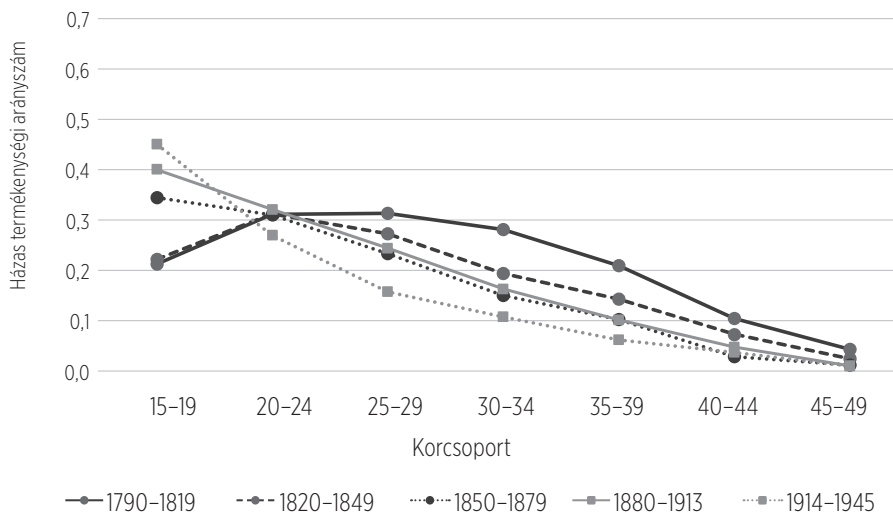
3. ábra: Általános házassági arányszámok, Tök és Zsámbék, 1790–1945

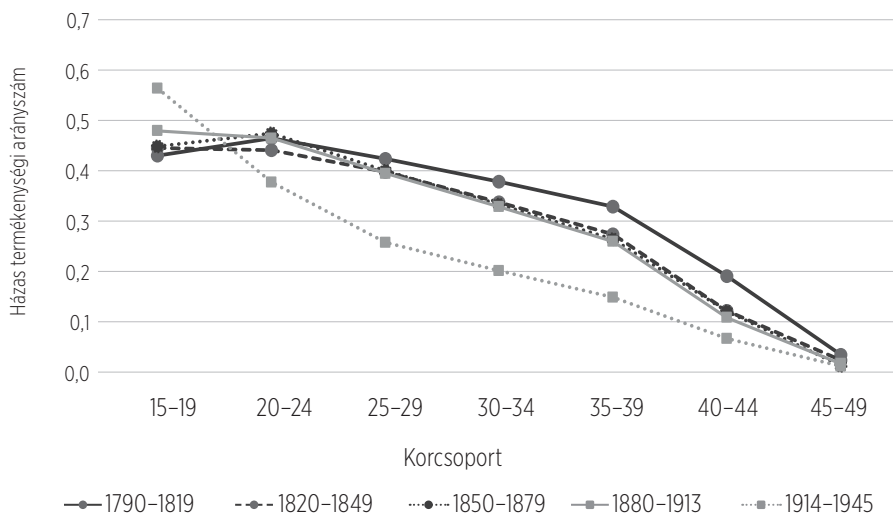
Forrás: Tök és Zsámbék családrekonstrukciós adatbázisa, saját számítás; ezer 15–49 éves korú nő által házasságban eltöltött évre jutó születések száma.

4. ábra: Korspecifikus házassági termékenységi arányszámok, Tök és Zsámbék, 1790–1945

a) Tök

b) Zsámbék

Forrás: Tök és Zsámbék családrekonstrukciós adatbázisa, saját számítás; a megfelelő korú nők által házasságban eltöltött évekre jutó születések száma.

A két település korszpecifikus házas termékenységi arányszámait feltárják a házas termékenység változásának részleteit (4. ábra). A 19. század elején Tökhöz képest Zsámbékon minden korcsoportban magasabb a termékenység, a nők 20–24 éves korban a legtermékenyebbek, majd korcsoportról korcsoportra lassú csökkenést tapasztalunk. Tökön a fiatal házas nők termékenysége jóval alacsonyabb, 25–29 éves korban van a csúcspont, de inkább egy elnyújtott magasabb termékenységű életszakasz jellemző 20 és 35 éves kor között. A csökkenés korábban következik be, mint Zsámbékon, és különösen 40 éves kor fölött erős, ami a születések szándékos elkerülésére vall. Tökön 1850 után a 20 év alattiak termékenysége nőtt, az 1820-as évektől kezdve pedig 25 éves kortól kifejezetten látványos csökkenés kezdődött, és főleg 30 éves kor fölött már a születéskorlátozás terjedése is valószínűsíthető. Ez a minta vált erőteljessé a két világháború között: a fiatalkori (25 év alatti) termékenységi szint nem csökkent, de utána tudatosan korlátozták a házasságon belüli gyermekvállalást. Más szóval a gyermekvállalás a fiatal életszakaszra, az esküvőt követő évekre összpontosult, kevesebb gyermeket vállaltak, és viszonylag rövid idő alatt hozták világra őket.

Zsámbékon viszont 1820 és az első világháború között nincs sok változás, a házas termékenység alacsonyabb, mint a 19. század elején, de jóval magasabb, mint a két háború között. 40 éves kortól látszik a termékenység fokozott csökkenése, itt már nem zárható ki a fogantatás tudatos elkerülése sem, legalábbis a családok egy részénél. Az első világháborút követően a tökihez hasonló gyermekvállalási mintát látunk, fiatalkori magas termékenységgel, de utána gyors csökkenéssel. A görbe homorú alakja a tudatos születésszabályozásra utal.

A két település közötti termékenységi különbségekről és az időbeli változásokról további részleteket tár fel a 3. táblázat. A nők első házasságkötési életkora mindkét településen alacsony. A megfigyelt időszak kezdetén Zsámbékon még alacsonyabb, mint Tökön, de a 19. században fordul a kocka, ekkor a töki nők egy, majd a század végétől két évvel korábban kötnek házasságot. A rekonstruált családokban is megjelenik tehát a magasabb nupcialitás a református közösségben, amit korábban a princetoni indexekkel mértünk. Zsámbékon a születések közötti intervallumok meglehetősen stabilak, a házasságkötést alig több mint egy évvel követi az első szülés. Ezt követően kb. két és fél évente következnek a születések, nagyjából 12–15 éven keresztül, a nők 30-as éveinek a végéig (első házasságok). Az 1820 utáni termékenységcsökkenés inkább az első házasság első évvel későbbre időzítésének köszönhető, nem pedig az intervallumok nyújtásának vagy a teherbe esés valamely praktikával történő elodázásának. Tökön eredetileg is hosszabbak a születési intervallumok, különösen a házasság utáni első szülésig tartó időszak. 1850 előtt ez közel két és fél év, és csak ezután kezd

közelíteni a zsámbéki értékhez. A további intervallumok is hosszabbak három évnél és a Zsámbékon tapasztaltaknál. Az utolsó szülés életkora szintén csökken, és alacsonyabb a zsámbékiénál. Az eredetileg alacsonyabb töki termékenység a hosszabb intervallumok eredménye volt, majd a termékenységcsökkenés fiatalabb házasodási életkor, rövidülő születési intervallumok és a reprodukciós életszakasz korábbi lezárása mellett ment végbe. Tehát a 18. században a hosszú intervallumok, különösen az első gyerek születésének halasztása volt a jellemző gyermekvállalási stratégia, majd a 19. században egyre inkább a fiatal korcsoportokra összpontosuló, rövidebb időközönkénti, de összességében kevesebb gyermek vállalása volt a cél. Ugyanakkor a két település közötti különbség a két világháború közötti időszakra csökkent.

3. táblázat: A gyermekvállalás néhány jellemzője, Tök és Zsámbék, 1790–1945

	1790–1819	1820–1849	1850–1879	1880–1945	
Tök	Átlagos női első házasságkötési kor	21,1	19,7	19,6	19,1
	Első szülés átlagos életkora ^c	23,5	22,1	21,4	20,7
	Utolsó szülés átlagos életkora ^a	35,5	35,2	32,1	33,2
	Első születési intervallum (év) ^c	2,4	2,4	1,8	1,6
	További intervallumok (év) ^b	3,0	3,4	3,1	3,1
	Első házasságok száma	206	173	220	162
	Házasságok száma az utolsó szüléseknél	89	199	131	168
	Házasságok száma (további intervallumok)	198	162	196	144
Zsámbék	Átlagos női első házasságkötési kor	20,1	21,0	20,7	21,2
	Első szülés átlagos életkora ^c	21,4	22,3	22,1	22,5
	Utolsó szülés átlagos életkora ^a	39,5	37,8	37,5	37,3
	Első születési intervallum (év) ^c	1,3	1,3	1,4	1,3
	További intervallumok (év) ^b	2,4	2,5	2,5	2,6
	Első házasságok száma	385	528	579	580
	Házasságok száma az utolsó szüléseknél	255	428	449	686
	Házasságok száma (további intervallumok)	395	525	578	560

Forrás: Tök és Zsámbék családrekonstrukciós adatbázisa, a lezárt családlappal rendelkező, legalább egygyerekes nők házasságai, saját számítás.

Megjegyzések: a: az utolsó szülés időpontja szerint, a legalább 40 éves korukig házasságban élő nőknél; b: az első szülés időpontja szerint; c: a nők első házasságában.

4. táblázat: A házas termékenység mutatói, Tök és Zsámbék, 1790–1945

	1790–1819	1820–1849	1850–1879	1880–1913	1914–1945	
Tök	TFR (20–49 éves korban)	6,4	5,1	4,2	4,4	3,1
	Tényleges születések átlagos száma	4,5	4,7	3,8	4,1	3,7
	Életben levő gyermek átlagos száma a megfigyelés végén	3,2	3,2	2,5	2,6	2,8
	Házasságok száma a megfigyelés végén	52	236	181	247	100
Zsámbék	TFR (20–49 éves korban)	9,2	8,1	8,1	7,9	5,3
	Tényleges születések átlagos száma	7,0	6,8	6,1	6,7	5,3
	Életben levő gyermek átlagos száma a megfigyelés végén	3,5	4,2	2,9	3,2	3,5
	Házasságok száma a megfigyelés végén	322	483	631	679	457

Forrás: Tök és Zsámbék családrekonstrukciós adatbázisa, a lezárt családlappal rendelkező, legalább egygyerekes nők házasságai, amelyek az adott időszakban záródtak, saját számítás.

A fenti reprodukciós magatartás számszerűsítve annyit jelent, hogy egy zsámbéki nő, aki 20 és 49 éves kora között házasságban élt, a 19. század elején még 9 gyermeket szült volna, ez a szám egy gyerekkel csökkent volna az első világháborúig, majd jelentősen, 5 szülésre esett volna vissza. Tökön ugyanakkor a hosszabb intervallumok kezdetben kb. 6 gyermekszülést eredményeztek volna a házasságban töltött termékeny életszakaszban, majd ez a szint fokozatosan kb. két gyermekkel csökkent volna a nagy háborúig, és a 20. század közepére 3 szülésre mérséklődött volna. Ugyanakkor a családokban ténylegesen megszületett gyermekek száma ennél alacsonyabb, mivel Zsámbékon valamivel 20 éves kor fölött házasodtak, illetve a házasságok egy jelentékeny része valamely fél halála miatt megszakadt a feleség 50. születésnapja előtt. Tökön a különbség kisebb, mivel az első házasodási életkor csökkent és 20 év alá került már 1820-tól, valamint a felnőtt halandóság is kisebb lehetett. Számításba kell vennünk azonban azt is, hogy a magas csecsemő- és gyermekhalandóság miatt a megszületett gyerekek jelentős része nem nőtt fel. A megfigyelés végén (a házasságok felbomlásakor vagy a feleség 50. születésnapján) az életben levő gyerekek

átlagos száma Zsámbékon 3 és 4, míg Tökön inkább 2,5 és 3 közé esik. Mindez megmagyarázza az elvándorlás és a magas halandóság mellett is dinamikus zsámbéki népességnövekedést, illetve érthetővé teszi, hogy a magas termékenység a magas halandósághoz és az elvándorlási lehetőségekhez kapcsolódott. A népességreprodukció ugyanakkor Tökön szintén biztosítva volt, elsősorban 1850 előtt és 1920 után, a 19. század második felében viszont ennek szintje minimális volt (4. táblázat).

A TERMÉKENYSÉG TÖBBVÁLTOZÓS MODELLJE

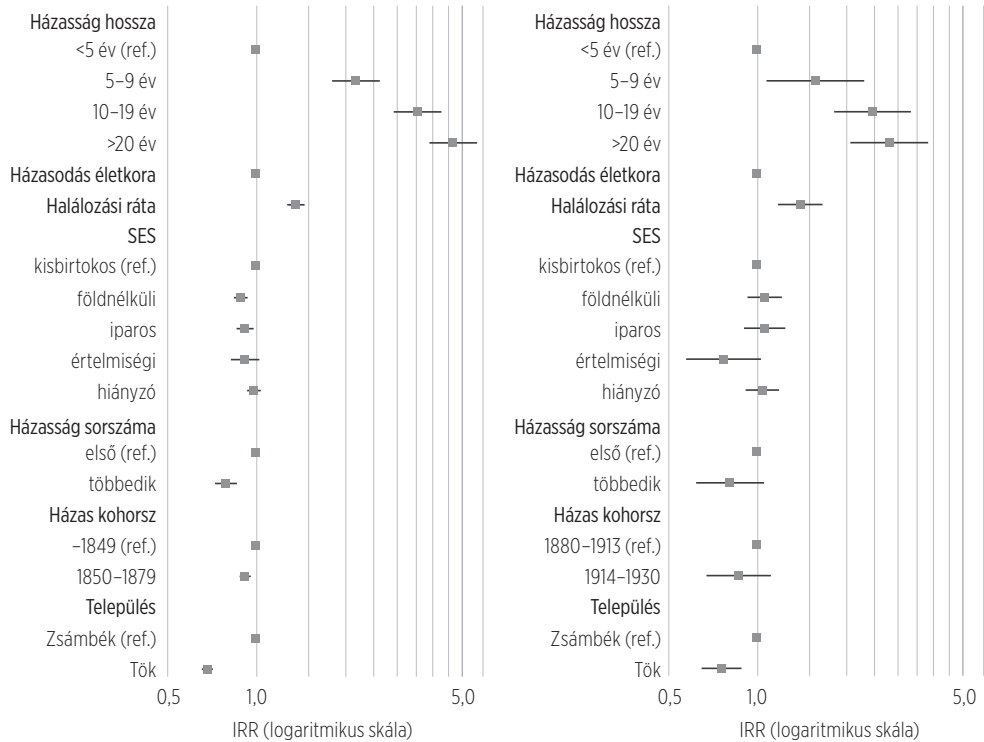
Először a termékenységet a családrekonstrukció során lezárt, legalább egygyermekes házasságokban született gyermekek számával mértük (függő változó). Független változóink a közülük öt éven alul meghalt gyermekek aránya (csecsemő- és gyermekhalandóság), az anyák házassági életkora, a házasság hossza és sorszáma, a társadalmi-foglalkozási helyzet, a házas kohorsz és a település voltak. Az időbeli változások mellett itt elsősorban a társadalmi különbségekre és a halandóság hatására voltunk kíváncsiak. A független változók hatását Poisson-regresszióval vizsgáltuk (5. ábra).

Mindenekelőtt nagyon erős hatást gyakorolt a gyermekszámra a házasságok hossza, amelyet a felnőtt halandóság határozott meg. Ugyanakkor ez a hatás az 1880 után házasodóknál mérséklődött, tehát a demográfiai átmenet idején, amint az idősebb korcsoportokban csökkent a házas termékenység. A gyermekhalandóság aránya szintén fontos és időben állandó meghatározó tényezője a gyermekszámnak. Ezzel beigazolódik, hogy a termékenység és halandóság összekapcsolódik, a halandóság csökkenése mérsékli a születésszámot. A házasság életkorának emelkedése negatív hatást gyakorolt a termékenységre, ahogy az özvegyülést követő házasságok gyermekszáma is alacsonyabb volt. Tök termékenysége jóval alacsonyabb, mint Zsámbéké, megerősítve ezzel a leíró statisztikák eredményeit. Társadalmi-foglalkozási csoportok szerint vizsgálva azonban lényeges változás tanúi vagyunk. 1880 előtt a kisbirtokosok termékenysége a legmagasabb, a bizonytalanabb egzisztenciájú földnélküli és iparos kategória házas termékenysége szignifikánsan alacsonyabb. Ez összhangban van a korábbi kutatási tapasztalatokkal, amelyek szerint a földdel nem rendelkezők védtelenebbek voltak az élelmiszerárak sokszor heves ingadozásaival szemben. Az 1880 után házasodóknál fordult a kocka, és a földnélküli munkás, napszámos réteg termékenysége a legmagasabb, noha az alacsony esetszám miatt az eredmény nem szignifikáns. Mindez arra utal, hogy a termékenységi átmenet a földdel rendel-

5. ábra: A házas termékenység modellje házas kohorszok szerint, Tök és Zsámbék

a) 1880 előtt kötött házasságok

b) 1880 után kötött házasságok

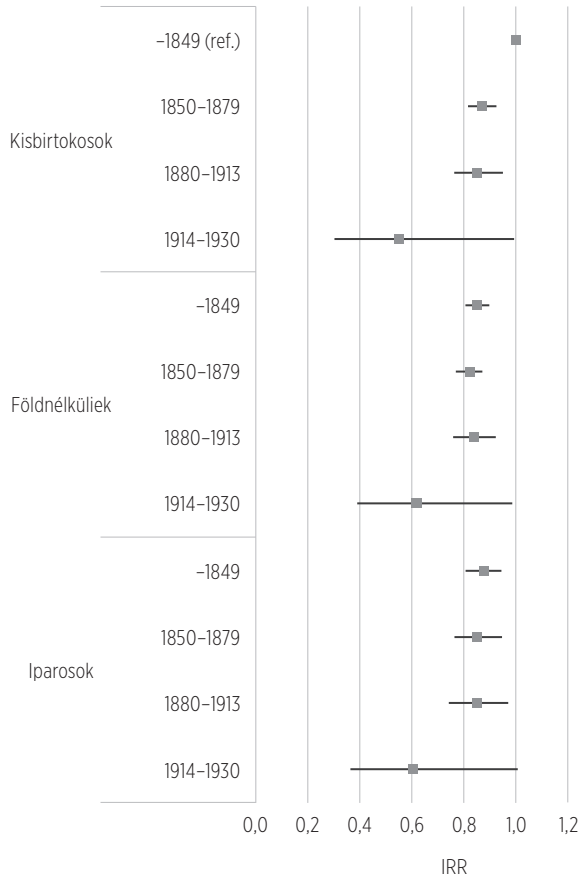
Forrás: Tök és Zsámbék családrekonstrukciós adatbázisa, saját számítás. N = 2427 (1880 előtt kötött házasságok; N = 2068, 1880 utániak; N = 359).

Megjegyzések: Incidencia arányszám hányadosok (IRR) és konfidenciaintervallumok (p = 0,05), ahol az egynél nagyobb értékek a referencia kategóriához képest erősebb, az egynél kisebb értékek gyengébb hatást jelölnek.

kezők (és a helyi értelmiségi elit) körében kezdődött, és a 20. század első felében a vidéki társadalom földdel nem rendelkező rétege csak lassan követte őket.

A 6. ábra részleteiben mutatja a foglalkozási csoportok termékenységi változásait. A referencia kategóriát az 1850 előtt házasodott kisbirtokosok jelentik. Körükben a termékenység jelentősen csökkent a 19. század közepén (valójában már az 1820-as évektől), de ez a csökkenés lelassult az első világháború előtti évtizedekben. A 20. század első felében a csökkenés erősödött, de az alacsony esetszámok miatt csak az 1850 előtti szinthez képest szignifikáns. A földnélküliek és iparosok termékenysége az 1850 előtt házasodóknál szignifikánsan alacso-

6. ábra: A házasság termékenysége modellje, a foglalkozási csoportok és a házasság kohorszok interakciós hatása a gyermekszámra, Tök és Zsámbék

Forrás: Tök és Zsámbék családrekonstrukciós adatbázisa, saját számítás. N = 2427.

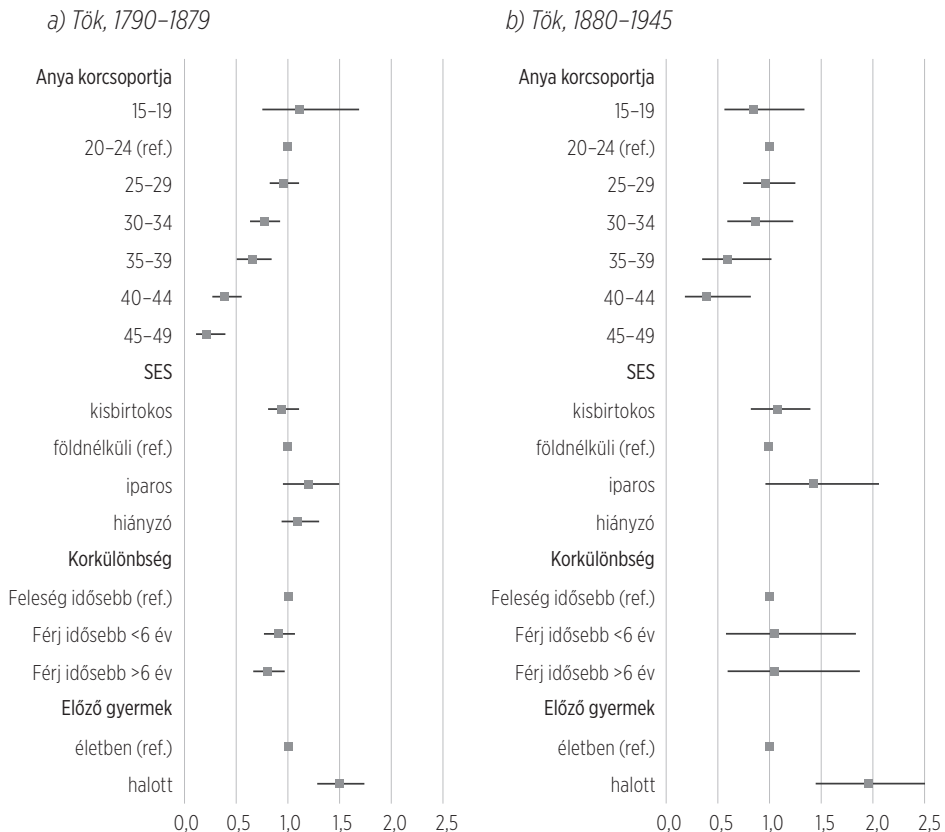
Megjegyzések: Incidencia arányszám hányadosok (IRR) és konfidenciaintervallumok ($p = 0,05$), ahol az egynél nagyobb értékek a referencia kategóriához képest erősebb, az egynél kisebb értékek gyengébb hatást jelölnek.

nyabb, majd lényegében stagnál a 20. század elejéig. Az 1914 után házasságnál bekövetkezik egy jelentős termékenységcsökkenés, melynek következtében a termékenységi különbségek kiegyenlítődnek. Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy a képet a jóval nagyobb Zsámbék viszonyai uralják, Tökön alacsonyabb a házasság termékenysége, és az időbeli változások és a társadalmi különbségek is másként jelentkezhetnek.

ESEMÉNYTÖRTÉNETI ELEMZÉS

Miután áttekintettük a házasság termékenység alakulásának főbb jellemzőit, többváltozós statisztikai elemzés segítségével (eseménytörténeti elemzés²³, Cox proporcionális kockázati modellek) próbáljuk a termékenységsökkenés részleteit és háttértényezőit megvizsgálni. Különös figyelmet fordítunk a családok társadalmi helyzetének hatásaira (apa társadalmi-foglalkozási helyzete). A 7. ábra településenként két nagyobb korszakra bontva (1790–1879 és 1880–1945) mutatja a házasság termékenység néhány meghatározó tényezőjének hatását.²⁴

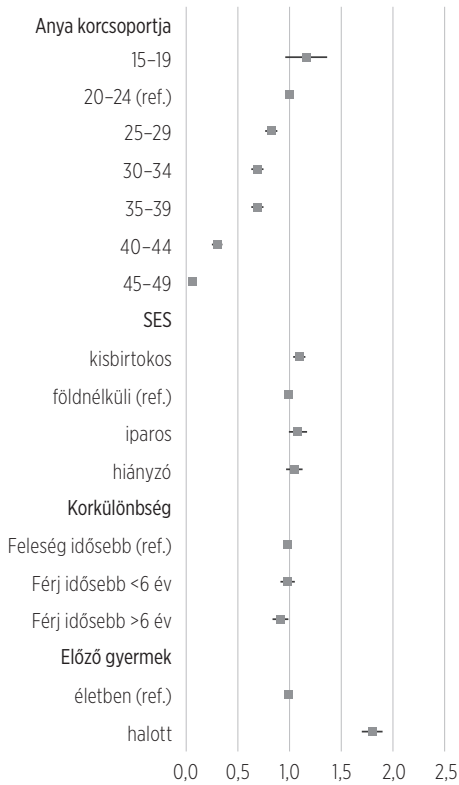
7. ábra: A házasság termékenység modellje településenként és időszak szerint, Tök és Zsámbék, 1790–1945

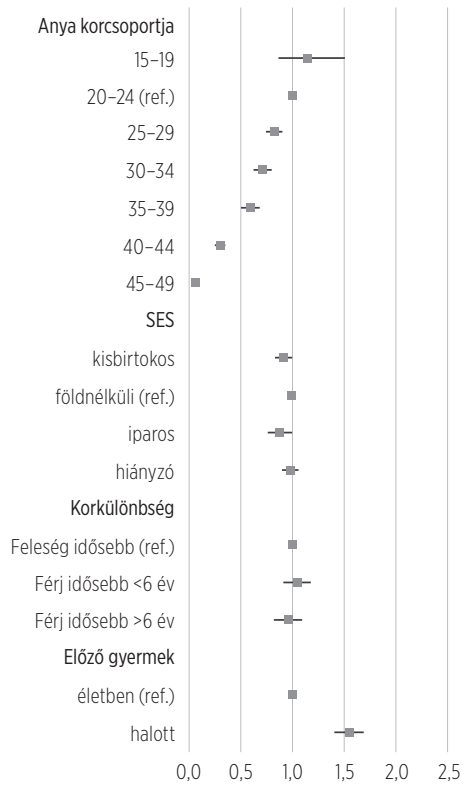
23 Részleteiben lásd: Tsuya et al., 2010, de különösen pp. 57–58.; Pakot, 2013, 34–37. o.; valamint Cleves et al., 2004, pp. 121–155.

24 Adatbázisunk olyan dinamikus változókat tartalmaz, amelyek feltehetően fontos hatást gyakoroltak egy következő szülés esélyére, de ugyanakkor nem felelnek meg a Cox-modellek arányossági feltevésének (Cox proportional hazard

c) Zsámbék, 1790–1879

d) Zsámbék, 1880–1945

Forrás: Tök és Zsámbék családrekonstitúciós adatbázisa, saját számítás. Anyák száma/születések száma: 1887/8971 (Zsámbék, 1790–1879), 1126/4135 (Zsámbék, 1880–1945), 535/1665 (Tök, 1790–1879), 251/479 (Tök, 1880–1945).

Megjegyzések: Cox proporcionális kockázati modellek együtthatói és konfidenciaintervallumok ($p = 0,05$), paritás, az életben levő gyerekek száma és periódus szerint rétegezve, standard hiba a házasságok szerint igazítva, négy különböző regresszió elemzés eredményei.

Mindkét településen és mindkét időszakban az anyák életkorával folyamatosan csökken a magasabb sorszámú születések esélye, majd 40 éves kor fölött meredeken zuhan a gyermekvállalás, hasonlóan ahhoz, amit a korszpecifikus termékenységi görbék mutattak az összes szülés figyelembevételével.

assumption). Ilyenek a periódusok, az életben levő gyerekek száma, az előző gyermek státusa (él vagy meghalt korcsoport szerint) vagy a házasság sorszáma. Ezeknél a változóknál nem teljesül az a feltétel, hogy a túlélési idő és a magyarázó változók interakciója nulla, azaz hogy a kockázati rátákban elkülöníthető a túlélési idő és a magyarázó változók hatása. Ezért a továbbiakban az adott változók szerint rétegzett Cox modellekkel periódusonként mutatjuk a változók hatását, a házasság sorszámát elhagytuk, helyette az arányossági feltevést teljesítő változóként a házaspárok közötti korszpecifikus különbség került a modellbe. Az előző gyermek státusát egyszerűbbé tettük (a kor változót elhagytuk, csak azt vizsgáltuk, hogy életben van-e vagy meghalt), így szintén megfelelt az arányossági feltételnek.

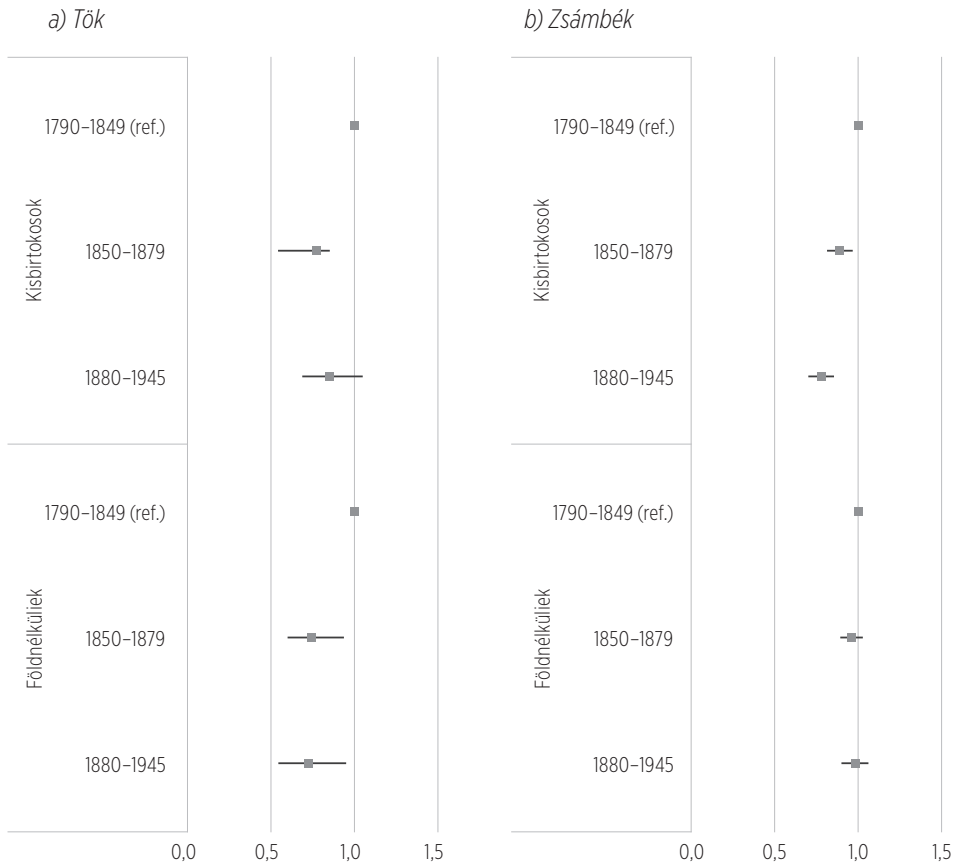
A társadalmi csoportok közötti különbségek rámutatnak a két település közötti különbségre. Zsámbékon 1880 előtt a földnélküli mezőgazdasági munkások termékenysége alacsonyabb, mint a kisbirtokosoké és iparosoké (a hiányzó kategória lényegében együtt mozog a földnélküliekkel, többségük feltehetően ebből a rétegből kerülhetett ki). 1880 után teljesen megfordult a sorrend, a földnélküli napszámosok, bérmunkások termékenysége lett magasabb. Tökön ugyanakkor sem 1880 előtt, sem azután nincs szignifikáns különbség a kisbirtokosok és a földnélküliek között, az alacsonyabb termékenység már korábban alakult ki és hasonlóan hatott mindkét nagyobb társadalmi csoportra. Jellemző az is, hogy a helyi iparosok termékenysége a legmagasabb egészen a második világháborúig. A házastársak közötti korkülönbség hatása nem jelentős, csak a demográfiai átmenet előtt járt a férj javára mutatkozó jelentős korkülönbség alacsonyabb gyermekvállalási kockázattal.²⁵ Az előző gyermek halála ugyanakkor jelentősen megnövelte a következő szülés esélyét. Ilyenkor a megszakadt szoptatás jelentősen fokozta a teherbeesés esélyét, és lerövidítette a következő szülésig eltelt idő hosszát. A kockázat változása különösen a csecsemők és kisgyermek halála esetén volt jelentős. Ebben az esetben a biológiai (a szoptatás félbeszakadása) és a társadalmi faktor (törekvés a meghalt gyermek pótlására) együttesen és szétválaszthatatlanul jelentkezett, egy nagyobb gyerekek halálával viszont már csak a pótlási effektus működött. A csecsemő- és gyermekhalálozás mint időben változó faktor hatása mindkét településen és mindkét korszakban igen erős. Mindez alátámasztja azt, amit a Poisson regresszió mutatott. A csecsemő- és gyermekhalálozás mértéke nemcsak a befejezett termékenységre hatott, hanem ezt az intervallumok rövidítése segítségével érte el. Tehát a csecsemő- és gyermekhalálozás fontos meghatározója a születésszámnak, csökkenése a 20. században önmagában is a születésszám csökkenéséhez vezetett, hiszen a reprodukciós cél eléréséhez kevesebb gyermek születése is elegendő volt.

A 8. *ábra* az időbeli változásokra koncentrálna, ennek település és társadalmi csoportok szerinti eltéréseit vizsgálja. A kisbirtokosok körében 1850 után statisztikailag szignifikáns termékenységcsökkenés következik be, amikor a jobbágyfelszabadítás nehézségei jelentkeznek. Tökön határozottabb csökkenés megy végbe, és a helyi földnélküli rétegre is jellemző. Ezt követően eltér a két település gazdáinak magatartása: Tökön a református kiscsászák házasságának termékenysége emelkedik valamelyest, míg Zsámbékon további lassú csökkenés mutatkozik.

²⁵ A mért hatás összhangban van más kutatási eredményekkel, miszerint a nagy korkülönbség a férj javára (sokszor a férj második házasságában) alacsonyabb termékenységgel járt (Bengtsson and Dribe, 2010, p. 183; Alter et al., 2010, p. 210). Mindez nem igazolja, hogy a hagyományos európai társadalmakban a nagy korkülönbség, a patriarchális viszonyok hozzájárultak volna a magas termékenységhez. Ez utóbbinak egyéb fontosabb meghatározó tényezői voltak.

A földnélküli mezőgazdasági munkások, napszámosok termékenysége Zsámbékon nem változik jelentősen. Tökön 1880-ig hasonló a földnélküliek termékenységszökkenése, mint a kisbirtokosoké, bár az 1850 utáni visszaesés körükben sokkal kevésbé határozott. 1880 után azonban nem látható náluk a kisbirtokos termékenység emelkedéséhez hasonló jelenség, lassú csökkenés, stagnálás jellemző rájuk.

8. ábra: A házas termékenység modelljei, időbeli változás település és társadalmi állás szerint, Tök és Zsámbék, 1790–1945

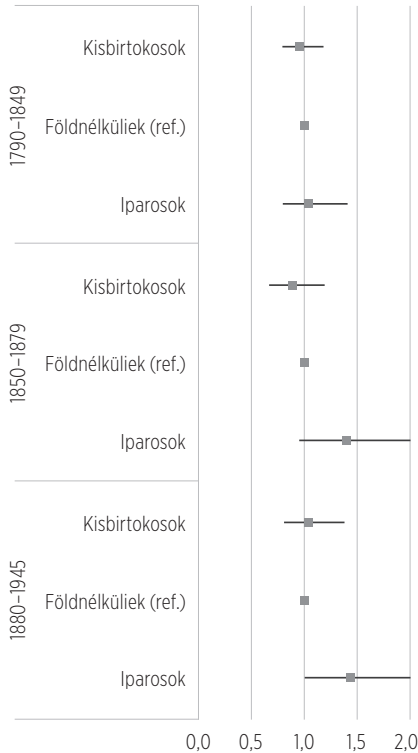
Forrás: Tök és Zsámbék családrekonstrukciós adatbázisa, saját számítás. Anyák/születések száma, Zsámbék: 661/3704 (kisbirtokosok), 1024/5241 (földnélküliek); Tök: 282/834 (kisbirtokosok), 148/414 (földnélküliek).

Megjegyzések: Cox proporcionális kockázati modellek együtthatói és konfidenciaintervallumok ($p = 0,05$), paritás, életben levő gyerekek száma és az előző gyermek státusa szerint rétegezve, standard hiba a házasságok szerint igazítva. Egyéb kontrollváltozók: anya korcsoportja, házasság sorszáma. Az ábra összesen négy különböző regresszió eredményét tartalmazza.

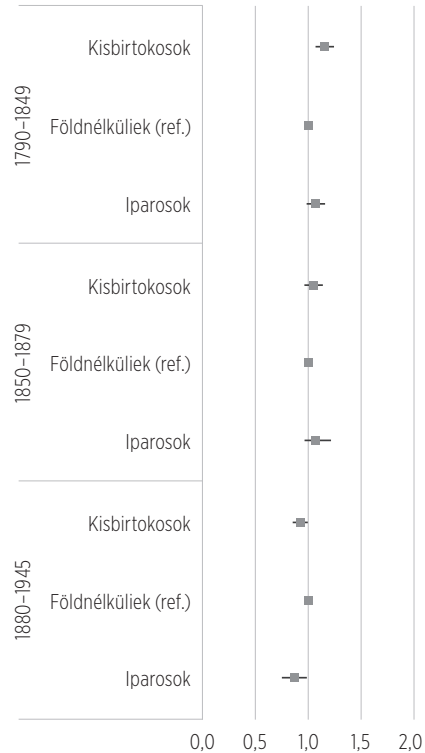
A két település házas termékenységét külön is vizsgáltuk társadalmi-foglalkozási csoportok szerint (9. ábra). Az eleve alacsonyabb termékenységű Tökön nem voltak szignifikáns társadalmi különbségek a házas termékenységben.

9. ábra: A házas termékenység modelljei, a társadalmi-foglalkozási állás hatása település és időszak szerint, Tök és Zsámbék, 1790–1945

a) Tök

b) Zsámbék

Forrás: Tök és Zsámbék családrekonstitúciós adatbázisa, saját számítás. Anyák/születések száma=Zsámbék: 932/4419 (1790–1849), 1005/3221 (1850–1879), 856/2819 (1880–1945), Tök: 210/732 (1790–1849), 199/295 (1850–1879), 255/489 (1880–1945), értelmiségiek és hiányzó foglalkozásúak nélkül.

Megjegyzések: Cox proporcionális kockázati modellek együtthatói és konfidenciaintervallumok ($p = 0,05$); paritás, életben levő gyerekek száma és az előző gyermek státusa szerint rétegezve, standard hiba a házasságok szerint igazítva. Egyéb kontrollváltozók: anya korcsoportja, házasság sorszáma. Az ábra összesen hat különböző regresszió eredményét tartalmazza.

1850-től a termékenységcsökkenés inkább a kisbirtokos rétegre volt jellemző, az 1848-at követő gazdasági-társadalmi átalakulás (a jobbágyfelszabadítás, az önálló kisbirtokossá válás) nehézségei, a birtokprózódás elsősorban őket érintette. 1880-at követően újra a termékenységi magatartás egységesülését látjuk,

ami mögött a kisbirtokosok termékenységnövekedése és a napszámosok termékenységcsökkenése áll (8. ábra). Tök esetében tehát egy alapvetően alacsonyabb termékenységű népességről van szó, ahol a hosszú születési intervallumok (főleg a házasságkötés után) meghatározó jelentőségűek. A 19. század második felében a kisbirtokos gazdaréteg vezető szerepet játszik a termékenységcsökkenésben, de a társadalmi különbségek gyorsan kiegyenlítődnek a század végén. A 19. század végén és a 20. század első felében a helyi iparosok termékenysége a legmagasabb.

Zsámbékon 1850-ig a napszámos, földnélküli rétegnek alacsonyabb a házas termékenysége, ami általános megfigyelés a hagyományos demográfiai világra nézve (Alter et al., 2010, pp. 210, 214; Bengtsson and Dribe, 2006). 1850-et követően a társadalmi különbségek eltűntek (a napszámosok termékenysége változatlan maradt, míg a birtokosoké tovább csökkent). 1880-tól viszont már egyértelműen a kisbirtokos gazdák a termékenységcsökkenés úttörői, akiket az iparosok követnek, míg a földnélküli mezőgazdasági munkások termékenysége marad a legmagasabb.

KONKLÚZIÓ

Mindenekelőtt újabb megerősítést nyert, hogy a preindusztriális világban, így a Kárpát-medencében is több demográfiai rendszer élt egymás mellett (Andorka, 1991; Dányi, 1991a), amelyek néha egymás mellett, igen hasonló földrajzi, gazdasági körülmények között is megfigyelhetők voltak (Őri, 2014, 2018; Őri és Pakot, 2015). Az elemzésünkben vizsgált két szomszédos település, Tök és Zsámbék is két eltérő reprodukciós stratégiát testesített meg.

Zsámbékhoz képest Tökön alacsonyabb volt a házas termékenység már a 19. század elején, alacsonyabb volt a halandóság a század folyamán, alacsonyabb volt a csecsemőhalandóság a század végén és a 20. század elején, minimális volt a természetes szaporodás, és kevésbé jellemezte a vándorlás. Zsámbékra ugyanakkor magas házas termékenység, magas halandóság, nagy természetes szaporodás, népességnövekedés volt jellemző, amit az elvándorlás tartott kezelhető keretek között. A házas termékenység változásainak trendjei nagyjából hasonlóan alakultak, bár a két település közötti különbség a 19. század folyamán inkább nőtt, majd a 20. században, a demográfiai átmenet előrehaladtával újra csökkentek a különbségek. A változás részletei ugyanakkor eltérőek. Zsámbékon a napszámosok magas termékenysége alig csökkent az első világháborúig, míg a kisbirtokosoké lassan, de folyamatosan süllyedt. Ennek a következménye, hogy a korábbi társadalmi különbségek 1850-re kiegyenlítőd-

tek, majd 1880-tól már a földnélküliek házas termékenysége lett a legmagasabb, ami a két háború között is alacsonyabb szinten is megmaradt. Mindez egybe-
vág a korábbi kutatási eredményekkel (Andorka, 1987; Dányi, 1994; Pakot, 2016),
melyek szerint a termékenységcsökkenés fokozatos, a helyi tehetősebb rétegek
a kezdeményezők, és a 20. század első felére a napszámosok, mezőgazdasági
bérmunkások termékenysége a legmagasabb. Tökön valamennyire különbözik
a történet: az alacsonyabb termékenység kultúrája a teljes közösségre jellemző,
majd a csökkenés is általános, de 1850 után a gazdaréteg termékenységének
visszaesése jelentősebb a többi társadalmi réteghez képest. Ezután az első világ-
háborúig újra kiegyenlítődés látszik, a gazdák termékenysége „síugrásszerűen”
megemelkedik a végső nagy visszaesés előtt (Alter et al., 2010, p. 196). Itt nehéz
lenne egyértelműen a gazdaréteget tekinteni a termékenységcsökkenés motor-
jának, bár az egyidejűség jelenthet kezdeményező szerepet, és bizonyos időszak-
ban (1850 és 1880 vagy a két világháború között) övék lehetett a vezető szerep.
Tekintetbe kell vennünk azonban azt is, hogy Zsámbék a nagyobb népességszám-
mával, lényegesen több rekonstruált termékenységi történetével megbízhatóbb
eredményeket ad, mint Tök, ahol főleg a 20. századra vonatkozó adatokat kell
óvatosan kezelni. Zsámbék mindenestre jól illik az országról alkotott álta-
lános képbe. Termékenysége igen magas, és csak 1880 után kezd csökkenni,
de ha differenciáltan vizsgáljuk, akkor látható, hogy a földtulajdonosoknál már
1850 után jelentkezik a szignifikáns csökkenés. Az előbbi dátum egybeesik több
más magyarországi településre vonatkozó mikroelemzés eredményeivel; pél-
dául Bükön (Pakot, 2016) vagy Nemesnádudvaron (Kis és Őri, 2022) is hasonló
a termékenységi átmenet ütemezése. A földbirtokosok 1850 utáni házas termé-
kenységcsökkenése (amely Tökön is megfigyelhető) Dányi Dezső mintavételes
családrekonstrukciós elemzésének eredményét erősíti: Magyarországon már az
1850-es évek házas kohorszaitól látható a házas termékenység folyamatos és
jelentős csökkenése (Dányi, 1991a).

Az, hogy Zsámbékon a gazdaréteg a termékenységcsökkentés kezdeménye-
zője (illetve, hogy Tökön is valószínűleg ők lehettek a hangadók), akár arra is
utalhatna, hogy a diffúziós modell működött, hasonlóan pl. Bükhöz (Pakot, 2016;
Pakot és Őri, 2015) vagy más európai kutatási eredményekhez (Alter et al., 2010;
Bengtsson and Dribe, 2014). Ugyanakkor fentebb részletesen tárgyaltuk, hogy
a fokozatosság, a társadalmi rétegről társadalmi rétegre terjedés nem zárja ki
az adaptáció lehetőségét, kell, hogy valamilyen motiváció is jelen legyen ahhoz,
hogy az új magatartás terjedni kezdjen. Mindez választ adhat az időzítés kér-
désére. Eleve a magas halandóság és (válaszul erre) a magas termékenység a
preindusztriális világ jellemzői, de ezek szintjét számos tényező befolyásolhatja.

Fontos például a szoptatás hossza, amit a helyi kultúra, a foglakozás, a társadalmi helyzet határozhat meg. A korai elválasztás egyszerre jelenthet megemelkedett elhalálzási valószínűséget a csecsemők számára és rövidebb születési intervallumokat, magasabb termékenységet, a sok gyerek viszont magasabb elhalálzási valószínűséget, magasabb anyai halálzást, és így tovább. A hosszabb szoptatás kevesebb szülést, biztonságosabb táplálkozást, végsősoron kevesebb anyai és gyermekhalált jelenthet. A délnémet régióból származó zsámbékiak magukkal hozhatták a rövidebb szoptatásra, magas termékenységre épülő reprodukciós stratégiájukat, ezzel szemben a tóki reformátusok termékenységi magatartását a hosszabb intervallumok, a minden bizonnyal hosszabb szoptatási idő jellemezte, hasonlóan az Arthur Imhof által bemutatott észak- és délnémet közösségek közötti különbségekhez (Imhof, 1992, pp. 114–122). Ugyanabban a térben, ugyanazon körülmények között két külön világ, amelyek mindegyikének megvan a maga sajátos kihívásai. Az egyiknél az alacsonyabb gyermekszám mellett is az egyenlően osztó örökösödési rendszer a telkek osztódásával jár, ugyanakkor, amíg van mit osztani, az elvándorlás sem feltétlenül vonzó. Ha a fiatalokban kötött házasság, a magas nupcialitás a norma, a születek számának csökkentése lehet a megoldás. A telekosztódás már a reformkorban, az önálló földtulajdonossá válás nehézségei 1850 után termékenységcsökkenést hoztak, majd az 1880 utáni kedvezőbb periódus átmenetileg megfordította a trendet. Zsámbékon viszont a gazdarétegre a preferenciális, törzsöröklés volt jellemző, egy fiú örökölt, a többiek elhagyták a szülői házat (Husz, 2002). Itt az elvándorlás, az elköltözés eleve a rendszer része, a falun belül vagy azon kívül házasodnak, illetve a falun belül próbálnak zsellérházhöz, megélhetéshez jutni, vagy máshol telkes gazdává válni, ha mód nyílik rá. A magas termékenység addig tartható, amíg az elvándorlás révén a státuszreprodukción vagy legalábbis a megélhetés biztosított. Ha az elvándorlás csatornáit bedugulnak, akkor a termékenységcsökkentés a logikus válasz, úgy mint Száron a 19. század elejétől (Schweininger, 2023), vagy mint a zsámbéki gazdáknál 1820 után, amikor a falu relatív túlnépesedése és az elvándorlási lehetőségek szűkülése (Husz, 2002) járt hasonló eredménnyel. A kolera teremtette munkaerőhiány és a gyorsan fejlődő főváros közelsége az 1830-as évektől enyhítette a nyomást, hogy aztán majd a 20. század hozza el a termékenységcsökkenés újabb hullámát.

Fontos tanulság, hogy alkalmazkodás és mintakövetés egyaránt jelen lehetett, szétválaszthatatlanul fonódhatott össze. Úgy gondoljuk, hogy a lényeg a folyamatos alkalmazkodáson volt, ennek mikéntjét jelentős mértékben meghatározta a kultúra, amely az öröklési rendszeren, a szoptatáson, a gyermekgondozáson, a házassági szokásokon keresztül gyakorolt hatást a termékenységre. A termé-

kenységcsökkenést nemcsak a modernizáció, a foglalkozási szerkezet, az iskolázottság átalakulása vagy a nők helyzetének megváltozása idézhette elő, hanem a hagyományos demográfiai rendszerek egyensúlyvesztése is, a relatív, helyi túlnépesedés, amelyet vagy a halandóság, vagy az elvándorlás tudott levezetni. Ha ez nem volt lehetséges, akkor a házassági szokások vagy a termékenységi magatartás megváltoztatása következett. Mindenesetre érdemes a demográfiai rendszerek teljességét vizsgálni, ugyanis a termékenység alakulása nem érthető meg a halandóság, a nupcialitás vagy a vándorlás alakulása nélkül.

A másik fontos következtetés az, hogy az új elemzési technikák lehetővé teszik, hogy a demográfiai változás időzítésének megragadásán túl a változások mikéntjét is részletesebben lássuk, pl. a társadalmi csoportok szerinti terjedését vagy összekapcsolódásukat más demográfiai jelenségekkel. Ugyanakkor úgy érezzük, hogy a pusztán demográfiai adatokra és elemzési technikákra épülő kutatásnak itt húzódnak a korlátai. A miértekre – a fentiekhez hasonlóan – csak hipotetikus válaszokat lehet adni, az okok feltárásához olyan komplex társadalomtörténeti mélyfúrásokra van szükség, amelyekben a többváltozós demográfiai elemzési technikáknak is része van.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Zsámbék, családrekonstitúciós adatbázis:

Zsámbék római katolikus anyakönyvei, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, X 2134-125/1-23, A0491-495. dobozok

Zsámbék állami anyakönyveinek másodpéldányai, 1895–1945, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltár, XXXIII. 1.

Tök, családrekonstitúciós adatbázis:

Tök református anyakönyvei, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, X 2413-214/1-4. A0809-810. dobozok

Tök állami anyakönyveinek másodpéldányai, 1895–1945, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltár, XXXIII. 1.

Népszámlálások, népszerűírások:

Conscriptio Ignobilium, 1804–1842: Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltár, CC IV.

Conscriptiones Congregationales, 1699-1848, mikrofilm: XV. 5-c. 498. és 499. doboz

Zsámbék, Conscriptio Animarum, 1795–1852/53; Conspectus Animarum, 1859–1867, Zsámbéki plébánia

Tök, 1857-es népszámlálás: Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltár, V. 1142.

Tök nagyközség iratai (1832–1950), Bb. Előljárósági iratok, 1848–1872. 13. doboz, Népszámlálási bejelentési ívek (1857)

1970-es népszámlálás 25%-os mintája:

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, XXXII-23-a, 1970. évi népszámlálás Pest megye,

5168. Zsámbék, 5-ös számlálókörzet, 5169. Zsámbék, 9-es számlálókörzet, 5042. Tök, 1-es számlálókörzet

Népszámlálási feldolgozási táblák, 1880, 1890, 1900, 1910, 1920, 1930, 1941

Magyar Nemzeti Levéltár Óbudai Kutatóhely, MNL XXXII – 23 – H

1880. Családi állapot összevetve a korral, 12. tábla, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye

1890. Családi állapot összevetve a korral, 12. tábla, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye

1900. Fontosabb demográfiai adatok, 11. tábla, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye

1910. Családi állapot, műveltség, vallás és anyanyelv korral összevetve, 12. tábla, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye
1920. Családi állapot és műveltség a korral összevetve, 12/1. tábla, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye
1930. Családi állapot és műveltség a korral összevetve, 12/1. tábla, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye
1941. Születési év és korév családi állapottal egybevetve, A.3. tábla, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye

IRODALOM

- Alter, G., Neven, M. and Oris, M. (2010). Economic change and differential fertility in rural Eastern Belgium, 1812 to 1875. In N. O. Tsuya, W. Feng, G. Alter, J. Z. Lee et al., *Prudence and pressure: Reproduction and human agency in Europe and Asia, 1700–1900*. Cambridge, Mass., London: The MIT Press, 195–216.
- Andorka R. (1987). *Gyermekszám a fejlett országokban*. Budapest: Gondolat.
- Andorka R. (1988). *A családrekonstitúciós vizsgálat módszerei* (KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek, 4). Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet.
- Andorka R. (1991). Településszintű családrekonstitúciós vizsgálatok első eredményei. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 9 (35–41. o.). Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Andorka R. (1997). *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris.
- Bálint L. (2016). Mennyire illeszkedik a magyar halandóság alakulása az epidemiológiai átmenet elméleteihez? *Demográfia*, 59(1), 5–58.
- Becker, G. S. (1981). *A treatise on the family*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Benda Gy. (2006). A magyarországi családrekonstitúciós vizsgálatok mérlege. In Benda Gy., *Társadalomtörténeti tanulmányok* (67–76. o.). Budapest: Osiris.
- Bengtsson, T., Campbell, C., Lee, Z. J. et al. (2004). *Life under pressure: Mortality and living standards in Europe and Asia, 1700–1900*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Bengtsson, T. and Dribe, M. (2006). Deliberate control in a natural fertility population: Southern Sweden, 1766–1864. *Demography*, 43(4), 727–746.
- Bengtsson, T. and Dribe, M. (2014). The historical fertility transition at the micro level: Southern Sweden 1815–1939. *Demographic Research*, 30(17), 493–534.
- Bras, H. (2014). Structural and diffusion effects in the Dutch fertility transition, 1870–1940. *Demographic Research*, 30(5), 151–186.
- Breschi, M., Esposito, M., Mazzoni, S. and Pozzi, L. (2014). Fertility transition and social stratification in the town of Alghero, Sardinia (1866–1935). *Demographic Research*, 30(28), 823–852.
- Brown, J. C. and Guinnane, T. W. (2007). Region and time in the European demographic transition: Problems in the Princeton project's statistical methodology. *Economic History Review*, 60(3), 574–595.
- Burgièrè, A. (2000). A történeti antropológia. In Sebők M., (szerk.), *Történeti antropológia: Módszertani írások és esettanulmányok* (49–72. o.). Budapest: Replika Kör.
- Buskó T. (2003). A hosszú távú demográfiai vizsgálat angol modellje. In Faragó T. és Őri P., (szerk.), *A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Történeti Demográfiai Évkönyve, 2003* (271–295. o.). Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.

- Caldwell, J. C. (1982). *Theory of fertility decline*. New York: Academic Press.
- Chaunu, P. (1998). *Felvilágosodás*. Budapest: Osiris.
- Chesnais, J. C. (1986). *La transition démographique. Étapes, formes, implications économiques*. Paris: INED-PUF.
- Cinnirella, F., Klemp, M. and Weisdorf, J. (2017). Malthus in the bedroom: Birth spacing as birth control in pretransition England. *Demography*, 54(2), 413–436.
- Cleves, M. A., Gould, W. W. and Gutierrez, R. G. (2004). *An introduction to survival analysis using Stata*. Revised Edition. College Station, Texas: Stata Press.
- Coale, J. A. (1973). The demographic transition reconsidered. In *International Population Conference, Liège* (pp. 53–57). Liège: IUSSP.
- Coale, A. J. and Watkins, S. C., (Eds.) (1986), *The decline of fertility in Europe: The revised proceedings of a conference on the Princeton European Fertility Project*. Princeton: Princeton University Press.
- Cummins, N. (2009). *Marital fertility and wealth in transition era France, 1750–1850*. Paris School of Economics Working Papers, 2009-16.
- Davis, K. (1945). The world demographic transition. *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 237: 1–11.
- Dányi D. (1991a). Regionális családrekonstrukció, 1830–39, 1850–59. *KSH Népszégtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 9, 99–156.
- Dányi D. (1991b). Demográfiai átmenet, 1880–1960 (Princetoni indexek). *KSH Népszégtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 9, 187–231.
- Dányi D. (1993). *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*. Budapest: KSH.
- Dányi D. (1994). Magyarország termékenységének csökkenése, 1910–1930: Néhány területi, foglalkozási jellemző. *KSH Népszégtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 13, 109–200.
- Dányi D. és Dávid Z. (1960). *Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787*. Budapest: KSH Könyvtár, Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya.
- Dribe, M. and Scalone, F. (2010). Detecting deliberate fertility control in pre-transitional populations: Evidence from six German villages, 1766–1863. *European Journal of Population*, 26(4), 411–434.
- Dupâquier, J. (1984). *Pour la démographie historique*. Paris: P.U.F.
- Dupâquier, J. (1999). La démographie. In J-P. Bardet et and J. Dupâquier, (Eds.), *Histoire des populations de l'Europe. III. Les temps incertains, 1914–1998* (pp. 23–71). Paris: Fayard.
- Faragó T. (2002). Adalékok a történeti demográfiai kutatások nemzetközi áttekintéséhez I. (Svédország, Közép-Európa, Németország). In Faragó T. és Óri P., (szerk.), *A KSH Népszégtudományi Kutatóintézetének Történeti Demográfiai Évkönyve, 2002* (249–297. o.). Budapest: KSH Népszégtudományi Kutatóintézet.

- Faragó T. (2003). Történeti demográfia. In Bódy Zs. és Ö. Kovács J. (szerk.), *Bevezetés a társadalomtörténetbe* (302–340. o.). Budapest: Osiris.
- Faragó T. és Őri P. (2021). *A magyarországi történeti demográfiai kutatás vázlatos története (1945–2020)* (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Kutatási Jelentések 103). Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Fauve-Chamoux, A. (2016). Historical demography and international network development. In A. Fauve-Chamoux, I. Bolovan and S. Sogner, (Eds.), *A global history of historical demography* (pp. 15–66). Bern: Peter Lang.
- Fauve-Chamoux, A., Bolovan, I. and Sogner, S. (Eds.) (2016). *A global history of historical demography*. Bern: Peter Lang.
- Fleury, M. et Henry, L. (1985). *Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*. Paris: INED.
- Galgóczy K. (1877). *Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monographiája. 3. kötet, A megye részletes leírása*. Budapest: Weiszmann testvérek.
- Gallina, H. und Jelli, M. (2002). *Ortsfamilienbuch der Gemeinde Schambek, Zsámbék im Ofner Bergland, Ungarn, 1716–1946*. Nattheim: Heimatverein Schambek.
- Goubert, P. (1960). *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*. Paris: SEVPEN.
- Gutman, M. and Alter, G. (1993). Family reconstitution as event history analysis. In D. Reher and R. Schofield, (Eds.), *Old and new methods in historical demography* (pp. 159–177). Oxford: Clarendon Press.
- Hajnal, J. (1965). European marriage patterns in perspective. In V. D. Glass and E. C. D. Eversley, (Eds.), *Population in history* (pp. 101–143). London: Edward Arnold.
- Hajnal, J. (1982). Two kinds of preindustrial household formation systems. *Population and Development Review*, 8(3), 449–494.
- Hammel, E. A. (1990). A theory of culture for demography. *Population and Development Review*, 16(3), 455–485.
- Henry, L. et Blum, A. (1988). *Techniques d'analyse en démographie historique*. Paris: INED.
- Husz I. (2002). *Család és társadalmi reprodukció a 19. században: Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda környéki mezőváros társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében*. Budapest: Osiris.
- Illés T. (2021). Egy elmélet mindenképp felett: változás és állandóság a demográfiai átmenet tudományos közgondolkodásában. *Demográfia*, 64(1), 5–37.
- Imhof, A. E. (1992). *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel olyan nehezen...* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kepecs, J. (szerk.) (1997). *Magyarország településeinek vallási adatai (1880–1949) II.* Budapest: KSH.
- Kis D. és Őri P. (2022). A termékenységi átmenet egy dél-alföldi német közösségben: Nemesnádudvar (1850–1945). *Demográfia*, 64(4), 271–316.

- Kitson, P. (2016). A history of the historical demography of England and Wales. In A. Fauve-Chamoux, I. Bolovan, and S. Sogner, (Eds.), *A global history of historical demography* (pp. 231–244). Bern: Peter Lang.
- Klinger A. (szerk.) (1969). *A népmozgalom főbb adatai községenként, 1901–1968*. Budapest: KSH.
- Klinger A. et al. (szerk.) (1972–1984). *A népmozgalom főbb adatai községenként, 1828–1900*. I–VIII. Budapest: KSH.
- Koloh G. (2021a). A demográfiai átmenet problematikája: Egy globális folyamat értelmezésének lehetőségei. *Korall*, 85, 26–46.
- Koloh G. (2021b). „Szántani lehet, de vetni nem muszáj”: Az ormánsági egykézés története (1790–1941). Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- Koltai G. (2003). Óriszentpéter népesedési viszonyai 1784–1895: A református egyházközség családrekonstrukciója. In Faragó T. és Óri P., (szerk.), *A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Történeti Demográfiai Évkönyve, 2003* (179–236. o.). Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Kovács K. (2012). Társadalmi egyenlőtlenségek a mortalitásban és az okspecifikus halálozási minták változása: Egy közös elméleti keret kialakítása felé. *Demográfia*, 55(1), 5–43.
- Lee, J. Z., Feng, W. and Tsuya, N. (2010). Previous paradigms and new models. In N. Tsuya, W. Feng, G. Alter and J. Z. Lee, *Prudence and pressure: Reproduction in Europe and Asia, 1700–1900* (pp. 23–37). Cambridge, MA: MIT Press.
- Livi-Bacci, M. (1991). *Population and nutrition: An essay on European demographic history*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Livi-Bacci, M. (1999). *A világ népességének rövid története*. Budapest: Osiris.
- Livi-Bacci, M. (2000). *The population of Europe*. Oxford: Blackwell.
- Lundh, C., Kurosu, S. et al. (2014). *Similarity in difference: Marriage in Europe and Asia, 1700–1900*. Cambridge, Mass., London: The MIT Press.
- McKeown, T. (1976). *The modern rise of population*. London: Edward Arnold.
- Melegh A. és Óri P. (2003). A második demográfiai átmenet elmélete. In Spéder Zs., (szerk.), *Család és népesedés – itthon és Európában* (495–523. o.). Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Századvég.
- Népmozgalom, (1913). *A Magyar Szent Korona Országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként*. Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.
- Notestein, F. W. (1945). Population: The long view. In T. W. Schulz, (Ed.), *Food for the World* (pp. 36–57). Chicago: University Press.
- Omran, A. R. (1971). The epidemiological transition: A theory of the epidemiology of population change. *The Milbank Memorial Fund Quarterly*, 49(4), 509–538.

- Óri P. (1999). Paradigmaváltás a francia történeti demográfiában? *Demográfia*, 41(4), 414–455.
- Óri P. (2002). A történeti demográfia Franciaországban. In Faragó T. és Óri P., (szerk.), *A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Történeti Demográfiai Évkönyve, 2002* (299–318. o.). Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Óri P. (2006). Demográfiai átmenetek Magyarországon: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye a 19. század végén, 20. század elején. *Demográfia*, 49(4), 299–341.
- Óri P. (2010). „Eseménytörténet” a történeti demográfiában. In Papp G. és Szijártó M. I., (szerk.), *Mikrotörténelem másodfokon* (279–284. o.). Budapest: L'Harmattan.
- Óri P. (2014). Mozaikok... Három Pest megyei község (Zsámbék, Tök, Perbál) népeségtörténeti vázlata. In Óri P. (szerk.), *Szám-(és betű)vetés: Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére* (207–245. o.). Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Óri P. (2018). A termékenységi átmenet mintái egy mikrorégióban (Zsámbék, Tök és Perbál) a 19. század végén, a 20. század első felében. *Demográfia*, 61(1), 53–90.
- Óri P. és Pakot L. (2015). Termékenységi átmenet mikroperspektívából 1970-es retrospektív adatok alapján. *Demográfia*, 58(2–3), 117–144.
- Pakot L. (2010). Életútvizsgálatok és léptékváltás a család- és népeségtörténeti kutatásokban. In Papp G. és Szijártó M. I., (szerk.), *Mikrotörténelem másodfokon* (259–278. o.). Budapest: L'Harmattan.
- Pakot L. (2013). *Nemek és nemzedékek: Demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön* (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Kutatási Jelentések 95). Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Pakot L. (2016). Társadalmi státusz és gyermekvállalás a Nyugat-Dunántúlon: Bük, 1850–1939. *Korall*, 63, 130–157.
- Pakot, L. and Óri, P. (2015). Socioeconomic and religious differentials in marital fertility during the fertility transition: A micro-level study from Western Hungary, 1850–1939. *Demográfia English Edition*, 58(5), 5–37.
- Reher, D. S. and Sanz-Gimeno, A. (2007). Rethinking historical reproductive change: Insights from longitudinal data for a Spanish town. *Population and Development Review*, 33(4), 703–727.
- Riley, J. C. (2001). *Rising life expectancy: A global history*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rosental, A. (1996). Treize ans de réflexion: de l'histoire des populations à la démographie historique française (1945-1958). *Population*, 51(6), 1211–1237.
- Saito, O. (1996). Historical demography: Achievements and prospects. *Population Studies*, 50(3), 537–553.
- Schellekens, J. and Van Poppel, F. (2012). Marital fertility decline in the Netherlands: Child mortality, real wages, and unemployment, 1860–1939. *Demography*, 49(3), 965–988.

- Schweininger P. (2023). *Sváb világok: Népeség és mentalitás Száron, 1729–1848*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- Séguy, I. (2016.). The French school of historical demography (1950–2000): Strengths and weaknesses. In A. Fauve-Chamoux, I. Bolovan, and S. Sogner, (Eds.), *A global history of historical demography* (pp. 257–275). Bern: Peter Lang.
- Sohajda F. (2003). A hosszú távú demográfiai vizsgálat francia modellje. In Faragó T. és Óri P., (szerk.), *A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Történeti Demográfiai Évkönyve, 2003* (297–315. o.). Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Szentgáli T. (1991). A demográfiai átmenet elmélete. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 9, 21–34.
- Tsuya, N., Feng, W., Alter, G., Lee, J. Z. et al. (2010). *Prudence and pressure: Reproduction in Europe and Asia, 1700–1900*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Van Bavel, J. (2004a). Diffusion effects in the European Fertility Transition: Historical evidence from within a Belgian town (1846–1910). *European Journal of Population*, 20(1), 63–85.
- Van Bavel, J. (2004b). Deliberate birth spacing before the fertility transition in Europe: Evidence from nineteenth-century Belgium. *Population Studies*, 58(1), 95–107.
- Van Leeuwen, M. H. D., Maas, I. and Miles, A. (2002). *HISCO: Historical International Standard Classification of Occupations*. Leuven: Leuven University Press.
- Van Leeuwen, M. H. D. and Maas, I. (2011). *HISCLASS: A Historical International Social Class Scheme*. Leuven: Leuven University Press.

FROM FAMILY RECONSTITUTION TO EVENT HISTORY ANALYSIS: UNDERSTANDING HISTORICAL DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT

ABSTRACT

Our study reconstructs the fertility history of two settlements in Pest County, Tök and Zsámbék. The two neighbouring settlements share the same geographical and economic influences, but represent two different reproductive strategies, as previous demographic analyses have shown. The aim of the study is to explore the fertility history of the two settlements in the 19th and early 20th centuries using multivariate statistical methods and to show how event history analysis offers additional possibilities over traditional family reconstruction.

The longitudinal analysis revealed that the change started in both settlements already in the 1820s, but in Zsámbék it was at a much higher level and affected only the landed families, while in Tök it affected all social strata. The decline in fertility among farmers became more pronounced after 1850, and by the first half of the 20th century a modern demographic pattern of fewer births at younger ages had emerged. The change was initiated by small landowners and local elite groups, whose higher fertility was replaced by the higher fertility of the landless as a result of the transition. The origin of the change in behaviour is adaptation to local overpopulation, land fragmentation and changes in migration opportunities, but the possibility of imitation and diffusion within settlements cannot be excluded. Event history analysis helps to reveal the details of the process, bringing us closer to an understanding of demographic behaviour, but a full understanding of the causes of change is not possible using demographic sources and demographic analysis techniques alone.

Keywords: historical demography, demographic transition, the population history of Hungary, fertility transition, family reconstitution, event history analysis

MELLÉKLET

M1. táblázat: A házasságok számának megoszlása időszakok szerint, Tök és Zsámbék, 1790–1945

	1880 előtti házas kohorszok	1880 utáni házas kohorszok
Gyerekszám (átlag)	6,3	5,7
Házasság hossza (%)		
<5 év	4,3	5,9
5–9 év	6,0	6,4
10–19 év	13,7	21,5
>20 év	76,1	66,3
Házasodás életkora (átlag)	21,1	22,2
Halálozási ráta (átlag)	0,41	0,36
SES (%)		
kisbirtokos	30,4	20,6
földnélküli	38,4	23,4
iparos	9,9	12,3
értelmiségi	4,2	3,9
hiányzó	17,2	39,8
Házasság (%)		
első	93,1	90,5
többedik	6,9	9,5
Házasság kohorsz (%)		
1790–1849/1880–1913	64,3	95,5
1850–1879/1914–1930	35,7	4,5
Település (%)		
Zsámbék	76,1	85,0
Tök	23,9	15,0

Forrás: Tök és Zsámbék családrekonstrukciós adatbázisa, saját számítás. N = 2427 (1880 kötött házasságok: N = 2068, 1880 utániak: N = 359).

Megjegyzés: az 5. ábra változói szerint.

M2. táblázat: A kockázati idő megoszlása a teljes eseménytörténeti modellben, Tök és Zsámbék, 1790–1945 (%)

Időszak		Életben levő gyermekek száma	
1790–1819	18,5	Nincs	20,5
1820–1849	23,1	1	21,0
1850–1879	26,3	2	18,6
1880–1913	25,1	3+	40,0
1914–1919	2,8	Anya házassága	
1920–1945	4,2	Első	95,2
Anya korcsoportja		Többedik	4,8
15–19	6,4	Település	
20–24	20,8	Zsámbék	80,4
25–29	22,4	Tök	19,6
30–34	19,2	Korkülönbség	
35–39	15,8	Feleség idősebb	16,4
40–44	9,8	Férj idősebb <6 évvel	56,0
45–49	5,7	Férj idősebb >6 évvel	27,6
Előző gyermek			
Életben	80,1		
Halott, <2 éves	17,9		
Halott, >2 éves	2,0		
SES			
Kisbirtokos	27,0		
Földnélküli	33,8		
Iparos	10,7		
Értelmiségi	3,3		
Hiányzó	25,3		

Forrás: Tök és Zsámbék családrekonstitúciós adatbázisa, saját számítás.

M3. táblázat: A kockázati idő megoszlása településenként két nagy korszak szerint, Tök és Zsámbék, 1790–1945 (%)

	Zsámbék, 1790–1879	Zsámbék, 1880–1945	Tök, 1790–1879	Tök, 1880–1945
Anya korcsoportja				
15–19	6,3	4,4	7,7	9,9
20–24	21,3	17,8	21,2	20,8
25–29	23,0	21,1	22,7	20,0
30–34	19,4	20,0	18,4	16,5
35–39	15,8	17,8	14,4	12,9
40–44	9,5	11,5	9,1	10,9
45–49	4,7	7,5	6,5	9,0
SES				
kisbirtokos	28,0	26,1	33,9	57,1
földnélküli	45,5	31,5	17,5	26,9
iparos	11,7	12,1	9,7	15,8
hiányzó	14,8	30,3	39,0	0,2
Korkülönbség				
Feleség idősebb	20,0	9,7	18,4	5,9
Férj idősebb <6 évvel	54,9	62,4	55,0	49,0
Férj idősebb >6 évvel	25,1	27,9	26,5	45,1
Előző gyermek				
életben	76,8	77,3	82,2	84,0
halott	23,2	22,7	17,8	16,0

Forrás: Tök és Zsámbék családrekonstrukciós adatbázisa, saját számítás.

Megjegyzés: értelmiségiék nélkül.

M4. táblázat: A kockázati idő megoszlása településenként és időszakonként, birtokosok és föld nélküliek (%)

	Zsámbék	Tök
Kisbirtokosok		
1790-1849	40,5	47,3
1850-1879	28,1	17,1
1880-1945	31,5	35,6
Földnélküliek		
1790-1849	38,6	38,3
1850-1879	36,0	28,1
1880-1945	25,4	33,6

Forrás: Tök és Zsámbék családrekonstitúciós adatbázisa, saját számítás.

M5. táblázat: A kockázati idő megoszlása településenként, időszakonként és nagyobb társadalmi csoportonként (%)

	Zsámbék	Tök
1790–1849		
Kisbirtokosok	34,8	61,2
Földnélküliek	49,6	24,7
Iparosok	15,6	14,1
1850–1879		
Kisbirtokosok	30,4	44,2
Földnélküliek	58,1	36,3
Iparosok	11,5	19,5
1880–1945		
Kisbirtokosok	37,4	57,2
Földnélküliek	45,2	27,0
Iparosok	17,4	15,9

Forrás: Tök és Zsámbék családrekonstrukciós adatbázisa, saját számítás.

Megjegyzés: értelmiségiek és hiányzó foglalkozásúak nélkül.

ELŐFIZETŐINKNEK

Tisztelt Előfizetőink!

Tájékoztatjuk Önöket, hogy a Demográfia folyóirat a 2024-es évfolyamtól kezdve kizárólag elektronikus formátumban, online jelenik meg. A nyomtatott kiadás megszüntével előfizetésre már nincs lehetőség.

A Demográfiában megjelent tanulmányok továbbra is szabadon, korlátozás nélkül olvashatók és letölthetők a folyóirat internetes oldaláról:
www.demografia.hu/demografia.

A legfrissebb cikkek a megjelenésük után azonnal elérhetők. Ugyanitt az 1958 óta megjelent közel 70 évfolyamunk összes tanulmánya is elérhető az archívum menüponton keresztül.

Köszönjük, hogy a folyóiratunk előfizetői és olvasói között tudhatjuk!

A Szerkesztőség

DEMOGRÁFIA

Megjelenik negyedévente
Szerkesztőség: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
1024 Budapest, Buday László u. 1-3.
Telefon: (+36-1)-345-6320
E-mail: szerkesztoseg@demografia.hu

Kiadásért felel a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet igazgatója.

Editorial Office: H-1024 Budapest, Buday László u. 1-3.